

Cognitive Semantics, Philology and Persian Literature: Towards a diachronic analysis of conceptual mappings of the two Persian words, RUX and RŪY, based on the Prototype Theory

**Mohammadreza Shadmani^{*}, Mojtaba Monshizadeh^{**}
Arsalan Golfam^{***}, Mehdi PourMohammad^{****}**

Abstract

As a comparative study, this article examines how the Prototype Theory can be associated with historical-philological semantics in the realm of Iranian languages. Based on the actual entailments of the Prototype Theory (Rosch: 1978), and in correlation with the etymological and morpho-phonological characteristics of the words RUX and RŪY in the corpus of the classical Persian literature, this study proposes a set of diachronic samples of radial categorization (Lakoff: 1990), precisely, considering the Old Iranian $\sqrt{\text{rau}k}$ as the prototype of the semantic network of the word RUX. From a general perspective, this article discusses the Prototype Theory's advantages and implications for the future of Iranian etymological, historical-philological and literary studies.

Keywords: Cognitive Semantics, Philology, Historical-Philological Semantics, Prototype Theory, RUX, RŪY.

^{*} Ph.D. in Cognitive Linguistics, Institute for Cognitive Science (Corresponding Author),
mshadmani@gmail.com

^{**} Professor of Ancient Iranian Culture and Languages, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages,
Allameh Tabataba'i University, monshizadeh30@yahoo.com

^{***} Associate Professor of Cognitive Linguistics, Department of Linguistics, Tarbiat Modares University,
golfam@modares.ac.ir

^{****} Assistant Professor of Cognitive Linguistics, Institute for Cognitive & Brain Sciences, Shahid Beheshti
University, m_purmohammad@sbu.ac.ir

Date received: 2023/05/31, Date of acceptance: 2023/08/25

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

Introduction

In the framework of the Prototype Theory (Rosch: 1978), particularly, the approach through which words are considered to be the central and peripheral members of a historical-philological category (Geeraerts: 1988 & 1989), a novel morpho-phonological and, accordingly, a semantic analysis has been proposed in this article for two co-referential words in New Iranian Languages, frequently used in the lyrical Persian texts, /**ru**x/ (رُخ) and /**rū**y/ (روی).

Hypothesis

This study hypothesizes that the putative etymological method based on which the verbal roots of the words /**ru**x/ (رُخ) and /**rū**y/ (روی) have been studied is not necessarily retrievable, but instead, in a philological view, the two words could be differently evolved and developed in the semantic realm of the Middle and New Iranian language, specifically in New Persian.

Materials & Methods

Some of the visual features of the two words and their derivatives are all predominant in the corpus of Classical Persian Literature. The data applied in this article have been predominantly collected from a number of classical Old and Middle Iranian documents and New Persian texts, along with the ones belonging to the oral tradition of Modern Persian and some other New Iranian languages and dialects. As the first step, through the adaptation of all the root and the corpus data, various categories have been developed in clustered and radial benchmark patterns, as well as in proposed content models, tables, and classifications, found in both theoretical domains of cognitive and historical-philological semantics. As the second one, in an analysis at the time of the foundational prototype, a number of hypotheses have been proposed about the range of $\sqrt{\text{rauk}}$, its derivatives, and corresponding roots.

Discussion & Result

Within the context of cognitive lexical semantics and based on the principles of the Prototype Theory (Rosch: 1978, Geeraerts: 1988 & 1989), this paper presents a novel study of the words /**ru**x/ (رُخ) and /**rū**y (< **rōy**)/ (روی) utilized in classical Persian texts. The study specifically casts doubt on the etymological approach taken to look into the origin of the word /**ru**x/, based on the entailments and implications of the Prototype

Theory, entailing a thorough prototypical analysis of the words' visual characteristics and those of its derivations in classical Persian literature, and simultaneously employing cognitive and historical-philological semantics to create some models of categorizations. It also presents hypotheses regarding the nature of $\sqrt{\text{rau}k}$ (as an Old Iranian root), its derivatives, corresponding roots, and methodological frameworks. According to Rosch's Prototype Theory (1973–1978), the paper proposes diachronic models of cognitive categorization focusing on the morpho-phonological structure of /**ru**x/ and /**rū**y/, and their Old Iranian verbal roots as prototypes of semantic networks. From a philological standpoint, the study evaluates information on the word /**ru**x/ found in authentic etymological dictionaries of Iranian languages.

Conclusion

In this analysis, initially, based on the morpho-phonological structure of the two words /**ru**x/ and /**rū**y/, a number of diachronic models of cognitive categorization about them have been suggested, considering the Old Iranian verbal root of each of them as the prototype of a particular semantic network. Secondly, regarding the networks suggested, the data on the two words in the authentic etymological dictionaries of Iranian languages have been criticized from a philological perspective to explicate the semantic domains of the two words more detailed and simultaneously exhaustive. In general, this research examines the principles, entailments, and implications of the Prototype Theory across research areas such as cognitive lexical semantics, historical-philological semantics, and comparative literature.

Bibliography

- 'Az-Zamakhsharī, M. (1963), *Pēšraw-i 'Adab yā Muqaddimmah⁽¹⁾ al-'Adab (Qism al-'Awwal and Qism al-'Asmā')*, collected and edited by Sayyed Mohammad Kāzem-e Emām, Tehran: Tehran University Press (UTP) [in Persian].
- Badī'ī, N. (1998), *Dictionary of Persian loan-words in Uyghuri language in China*, 1st edition, Tehran: Balkh Publications [in Persian]: 171.
- Bartholomae, Chr. (2005), *History of Persian Phonemes*, translated and edited by Vaheh Doomanian, 1st edition, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS) [in Persian].
- Dehkhoda, A., *The Dehkhoda Lexicon (Loghat-nama: Dictionnaire Encyclopedique)*, 4th edition (compact disc digital format), University of Tehran [in Persian].
- Friedenberg, J. and Silverman, G. (2016), *Cognitive science: an introduction to the study of mind*, translated by Habibollah Ghassemzadeh, 3rd edition, Tehran: Arjmand Publications [in Persian]: 13,32.

- Gharib, B. (2004), *Altiranisches Wörterbuch: mit einem Persischen Vorwort (von Badr al Zaman Gharib)*, Tehran: Asatir Publications [in Persian]: 16-33.
- Hassandoust, M. (2014), *An Etymological Dictionary of the Persian Language*, Tehran: The Academy of Persian Language and Literature [in Persian].
- Homayoun, H. (2000), *A Dictionary of Linguistics and Related Sciences* (2nd edition), Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Keshani, Kh. (1993), *Dictionnaire Inverse de la Langue Persane*, Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhī Publications [in Persian].
- Nilipour, R. (2015), *Cognitive Linguistics*, Tehran: Hermes Publications [in Persian]: 85-113.
- Oranskii, I. M. (2000), *An Introduction to the Iranian Philology (Moqaddeme-ye Feqhologhe-ye Īrānī)*, translated by Karim Kehavarz, Tehran: Payām Publications [in Persian].
- Shamissa, S. (2002), *Sodomy: Based on Persian Literature*, Tehran: Ferdows Publications [in Persian]: 38-70.
- Safavi, K. (2005), *Descriptive dictionary of semantics*, first edition, Tehran: Farhang-e Mo'āser Publications [in Persian]: 96-107.
- Taqavī, N. (1938), *The Manner of Speech (Hanjār-e Goftār)*, Tehran: The Printing House of the Parliament (Chāpkhāne-ye Majles) [in Persian].
- Vygotskii, L. S. (2014), *Thought and language*, translated by Habibollah Ghassemzadeh, Tehran: Arjmand Publications [in Persian]: 201.

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغه ایرانی و ادب فارسی:

تحلیل در زمانی انطباق‌های مفهومی 'رُخ' و 'رُوی' در متن‌های نظم و نثر فارسی بر پایه نظریه پیش‌نمونی

محمد رضا شادمانی*

مجتبی منشی‌زاده**، ارسلان گل‌فام***، مهدی پورمحمد****

چکیده

مقاله حاضر مطالعه‌ای تطبیقی درباره نسبت نظریه پیش‌نمونی با فقه‌اللغه ایرانی است. در این مقاله، با بهره‌گیری توأمان از مبانی نظری و روش شناختی معنی‌شناسی تاریخی-فقه‌اللغوی از یک سو، و نظریه پیش‌نمونی رُش (۱۹۷۸) از سوی دیگر، هم‌چنین، به پشتوانه برخی از ویژگی‌های تصویری واژه‌های رُخ، دو رخ، رُخان و رخسار / رخساره که جملگی با بسامد بالا در متن‌های نظم و نثر کلاسیک فارسی مضبوط هستند، داده‌های ریشه‌شناختی و پیکره‌ای مربوط به دو واژه رُخ و رُوی (از آغاز ادب کلاسیک فارسی تا پایان قرن نهم هجری)، مفهوم‌شناسی و کاربردشناسی در زمانی آن‌ها، به‌ویژه، جنبه‌های پیش‌نمونی ریشه ایرانی باستان را/rauk/ را نشان داده‌ایم. از آن‌جا که ریشه مذکور به حد کفایت از اشتقاق‌های متعدّد و متنوع

* دکتری تخصصی زبان‌شناسی شناختی، مؤسسه آموزش عالی علوم شناختی (نویسنده مسئول)،
mshadmani@gmail.com

** استاد تخصصی فرهنگ و زبان‌های باستانی ایران، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه
علامه طباطبائی، monshizadeh@atu.ac.ir

*** دانشیار، عضو هیئت علمی زبان‌شناسی شناختی، گروه زبان‌شناسی همگانی، دانشگاه تربیت مدرس،
golfamar@modares.ac.ir

**** استادیار، عضو هیئت علمی پژوهشکده علوم شناختی و مغز، دانشگاه شهید بهشتی،
m_purmohammad@sbu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۰۵

فعلی و اسمی برخوردار است، مقوله‌بندی‌های تازه‌ای در قالب الگوی شناختی آرمانی شده (لیکاف ۱۹۹۰) (مدل‌های خوشه‌ای و شعاعی) و همچنین یک مدل پیش‌نهادی تحت عنوان *مقوله‌بندی منظومه‌ای پیش‌نمون‌بنیاد* را از مشتقات $\sqrt{\text{rauk}}$ در فارسی نو استخراج و ارائه کرده‌ایم. در برداشتی کلی، این مقاله کارکرد نظریه پیش‌نمونی و پیامدهای آن - مشخصاً اصل مجاورت معنایی - را در معرض داوری و نقد محققان و متخصصان در هر سه حوزه مطالعاتی معنی‌شناسی واژگان پایه شناختی، معنی‌شناسی تاریخی - فقه‌اللغوی و ادبیات ایرانی قرار می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغه، معنی‌شناسی تاریخی - فقه‌اللغوی، نظریه پیش‌نمونی، روی، رُخ.

۱. مقدمه

زبان‌شناسی تاریخی - تطبیقی هندواروپایی، در روش، مبتنی بر بازسازی‌های قیاسی - تطبیقی تا رسیدن به ریشه فرضی است (سیمرینی (Szemerényi, O.J.) ۱۹۹۶). در این شیوه از مطالعه زبانی ضروری است داده‌های واژگانی متعلق به زبان‌های زنده به گونه‌ای با شواهد لغتنامه‌ای معتبر از زبان‌های نیم‌مرده و مرده متعلق به همان خانواده زبانی تطبیق داده‌شوند که در نهایت بتوان از مجموعه تطبیقات به یک صورت اولیه فرضی تحت عنوان ریشه متقدم دست یافت. قانون‌های واژه‌محور حاکم بر زبان‌شناسی تاریخی - تطبیقی هندواروپایی مفهوم‌شناسی ریشه‌ها در زبان‌های ایرانی را در همان قالب نه‌چندان منقطع نظری محصور می‌دارند که طرف‌داران نظریه ساخت‌گرایی قائل به آنند. مطابق این رهیافت، زبان‌شناسی عبارت است از تبیین ساخت زبان - به عنوان پدیده‌ای مستقل از جهان بیرونی ذهن - بر مبنای مجموعه الگوهای پیشینی (a priori models). معنی‌شناسی هندواروپایی، در این دستگاه نظری، معطوف به ساخت صورت‌های مفروض، به عنوان ریشه هندواروپایی متقدم، و مبتنی بر تطبیق صوری اقلام واژگانی زبان‌ها و گویش‌های زنده با آنهاست (بارتلمه ۱۳۸۴: ۸۴ تا ۱۰۴؛ برای مقایسه، بنگرید به کالنج (Collinge, N. E.) ۱۹۸۵). دقت در این ویژگی از این رو ضروری می‌نماید که معنی‌شناسی تاریخی - تطبیقی هندواروپایی، 'با روی کرد هم‌زمانی' (synchronic)، و مستقل از فرآیندهای تکوینی مفهوم در بستر تاریخی - فرهنگی - جغرافیایی آن، 'به دنبال دست‌یابی به نوعی مفهوم‌شناسی در زمانی' (diachronic) است. در واقع، اساس این روی کرد دلالت لفظ بر معنی است، و التزام روش‌شناختی به بافت‌زدایی از معنی هم‌چنان اساس داوری‌های معنی‌شناختی، و معیار اصلی در داوری‌های محققان این حوزه درباره مبدأ مفهوم و سیر تطور

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغه ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۱۳

مفهومی واژه‌ها در این خانواده زبانی است؛ مثلاً، در این دستگاهِ صوری، می‌شود به تعبیرِ بارتلمه - 'فتویِ داد' کدام وام‌واژه در گاهانی منشأ سانسکریت دارد؛ یا، بالعکس، حدس زد وداها که - مطابق همین دستگاهِ صوری - مقدم بر قدیم‌ترین بخشِ اوستاست کدام واژه را از گاهان به وام گرفته‌است؛ یا حتی فهرستی از وام‌واژه‌های مشکوک در زبان‌های ایرانی را مدون نمود که 'احتمالاً' خاستگاهِ غیر هندوایرانی داشته‌اند (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به بارتلمه ۱۳۸۴: ۱ تا ۴).

۲. زبان‌شناسی تاریخی - فقه‌اللغوی و نسبت آن با مبانی نظری و روش‌شناختی معنی‌شناسی شناختی

کلمه^۱ اساس زبان‌شناسی تاریخی - فقه‌اللغوی است. مطابق تعریفِ ویگوتسکی (Vygotский Л. С.)، «هر کلمه‌ای عالمِ صغیر شعور انسانی است» (ویگوتسکی: ۱۳۹۳). به بیان دیگر، در روی‌کردِ درزمانی، صورتِ کنونی (کاربردی) کلمه ذهن را به پی‌جویی سیرِ تطورِ معنایی تا رسیدن به مفهوم بنیادین و انگیزتارهای شکل‌گیری آن متمایل می‌کند. این برداشت را می‌توان با نقل قول خیررتس (Geerarts D.)^۲ از هشت (Hecht M.) سنجد که «معانی هممان» تصور کنند» (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به گیررتس ۱۳۹۵: ۴۸).

۱.۲ فقه‌اللغه

برای آن که دریابیم معنی‌شناسی شناختی تا چه حد می‌تواند با دو تعریفِ بالا سازگاری یابد، در وهلهٔ اول، ضرورت دارد تعریفی از فقه‌اللغه، به معنی عام آن، به دست دهیم. از دیدگاه ارانسکی (Оранский И. М.):

اکنون کلمهٔ فقه‌اللغه علی‌الرسم مبین مجموع علمی است که زبان قوم (یا گروهی از اقوام) را مورد مطالعه قرار می‌دهد و فرهنگی را (آثار ادبی، و فرهنگ‌عامه) که به وسیلهٔ اهل آن زبان (یا زبانها) پدید آمده بررسی می‌کند. <...> مطالعات فقه‌اللغوی به معنی اخص، یعنی بررسی زبان و آثار ادبی فلان یا بهمان قوم بدون در نظر گرفتن شرایط تاریخی حیات جامعه و زبان و ادبیات مورد مطالعه، محال است. <...> وجود علم فقه‌اللغه به صورت علمی واحد و کثیرالجوانب و پیچ‌درپیچ محرز است. زیرا که از دیرباز رسم و سنت علمی بر این قرار گرفته و تجارب وافری که طی تعلیم آن به دست آمده وجود این علم را

توجه می‌کند. و چون مطالبی که مورد مطالعه زبان‌شناس و ادب‌شناس است یکی است، این نیز تعلیم فقه‌اللغه را - به مثابه دانشی مستقل - موجه می‌سازد (ارانسکی ۱۳۷۹: ۱۰ و ۱۱).

۲.۲ معنی‌شناسی شناختی

زبان‌شناسی شناختی، به عنوان شاخه‌ای از علوم شناختی، به تبیین نظری و مطالعه تجربه‌پایه سازوکارهای تصویرگرانه (imaginative mechanisms) و بازنمایی‌های زبانی (lingual representations) مبتنی بر آن‌ها در دو سطح 'محیط-جسم' و 'جسم-نظام عصبی' می‌پردازد. رویکرد غالب در مطالعات زبان‌شناسی شناختی هم‌چنان مشاهده‌محور است. در عین حال، زبان‌شناسان شناخت‌گرا دائماً در تکاپوی تدوین نظریه‌ای برای تبیین ماهیت زبان نیز بوده‌اند، به گونه‌ای که بتوان آن را، در جایگاه یک نظام نظری بدیل، برابر دستگاه فکری دوگانه‌انگاری ذهن-جسم تثبیت نمود. کوشش‌های زبان‌شناسان شناختی در اعتباربخشی علمی به یافته‌های خود به طرح و تدوین نظریه‌ی جامعی در ردّ دوگانه‌انگاری دکارتی (Cartesian Dualism) انجامید که واضعانش، مارک جانسن (Johnson M.) و جرج لیکاف (Lakoff G.) - بر اساس نظریه‌ی پیشینشان، 'جسم‌آگینی ذهن' (embodiment of mind) - آن را 'فلسفه واقع‌گرایی جسم‌آگین' (The philosophy of embodied realism) نام نهادند (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به لیکاف و جانسن ۲۰۰۲). فلسفه واقع‌گرایی جسم‌آگین، در واقع، تلافیگاه دیدگاه‌های فلسفی-زبان‌شناختی جانسن و لیکاف است که می‌توان آن را نسخه‌ی نهایی از نظریه‌ی واقع‌گرایی جسم‌آگین به شمار آورد. فلسفه واقع‌گرایی جسم‌آگین - که به مدعای ایشان تبیین تازه‌ای از مبانی شناخت بشری به دست می‌دهد - مشتمل بر اصول زیر است:

یک: شناخت از ادراک جسمی جدا نیست، بلکه از برهم‌کنش جسم-مغز نشأت می‌گیرد؛
دو: برهم‌کنش جسم-مغز پایه‌ی نورونی دارد؛ **سه:** این شبکه پیچیده نورونی برهم‌کردار، خود، محصول فرآیندهای تکوینی است؛ **چهار:** این پیوند نشان از جسم‌آگینی ذهن دارد؛ **پنج:** ذهن جسم‌آگین و محیط برهم‌کنش دارند؛ **شش:** این برهم‌کنش فرآیندی است به طور عمده ناآگاهانه؛ **هفت:** برهم‌کنش ذهن-جسم-محیط مجموعه‌ای از پیش‌نمون‌های تجربی را در ذهن جسم‌آگین شکل می‌دهند؛ (و بنا بر این‌ها، در ذهن جسم‌آگین: { **هشت:** تجربه‌ها مقوله‌بندی می‌شوند؛ **نه:** از تجربه‌های مقوله‌بندی شده مفهوم به دست می‌آید؛ **ده:** مفهوم‌ها مابعدالطبیعه (metaphysics) را شکل می‌دهند؛ **یازده:** مابعدالطبیعه به واسطه استعاره در نهایت می‌تواند هر نوع مکتب فلسفی را به وجود بیاورد.

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۱۵

به این ترتیب، نظریه واقع‌گرایی جسم‌آگین دستگاه‌های مفهومی (conceptual systems) را برآمده از سلسله‌ادراک‌های حسّی-حرکتی می‌انگارد که در یک نظام پیچیده نورونی تکامل یافته‌اند. از دیدگاه لیکاف، انطباق‌های استعاری (metaphorical mappings) سنگ بنای همه دستگاه‌های فلسفی و نظام‌های دانشی شکل گرفته از آن‌ها را نهاده‌اند. این انطباق‌ها، جملگی، مبتنی بر استلزام‌های استعاری (metaphorical entailments) هستند. بازیابی استعاره‌هایی که مبنای مکتب‌های گوناگون فلسفی قرار گرفته‌اند بر پایه شواهد تجربی-آزمایشگاهی صورت می‌پذیرد (گیس (Gibbs R. W.) ۲۰۰۷). در نهایت، مطالعه این شواهد به عهده معنی‌شناسی شناختی است (برای مقایسه، بنگرید به نیلی پور ۱۳۹۴).

به همین اعتبار، معنی‌شناسی شناختی ذیل یک نظام نظری تعمیمی-ارجاعی قرار می‌گیرد و از سایر ره‌یافت‌های معنی‌شناختی متمایز می‌گردد. صفوی (۱۳۸۴) ویژگی‌های این ره‌یافت را چنین بیان می‌کند:

{ا.} در معنی‌شناسی شناختی، زبان نظامی ذهنی و شناختی است و درک این نظام بدون درک نظام شناختی انسان امکان‌پذیر نیست. در این نگرش، معنی صریح واژه‌ها و مؤلفه‌های معنایی مطرح نیست، بلکه معنایی مورد نظر است که علاوه بر دانش درون‌زبانی متکی بر دانش برون‌زبانی است. به همین دلیل، در این نگرش میان معنی‌شناسی و کاربردشناسی تفاوتی وجود ندارد.

{ب.} معنی‌شناسان شناختی، آنچه را تحت عنوان نشانه زبانی مطرح شده است، پذیرفته‌اند ولی محدوده‌ی این اصطلاح ف. دوسوسور را از واژه به واحدهای بزرگتر از واژه نظیر جمله تعمیم داده‌اند. "معنی‌شناسان شناختی سعی بر آن دارند که تا به مبنای تجربی برای مطالعه معنی دست یابند. به باور اینان، تجربه انسان برای نیل به ایجاد ارتباط در جامعه، ساختهای مفهومی بنیادینی را بر می‌انگیزد که امکان درک و کاربرد زبان را فراهم می‌سازد. این ساختهای مفهومی شامل طرحواره‌های تصویری اند که به نوبه‌ی خود، الگوهای شناختی انتزاعی‌تری را از طریق فرایندهای استعاره و مجاز تشکیل می‌دهند.

مبانی نظری و التزام‌های روش‌شناختی معنی‌شناسی شناختی می‌توانند زبان‌شناسی تاریخی-فقه‌الغوی را نیز از انحصار مطالعات لغت‌نامه‌ای، و به بیان روش‌تتر- از دایره بررسی‌های تطبیقی بافت‌زدا بیرون بیاورند؛ مثلاً، از آن‌جا که نگرش به خاستگاه معنی یکی از اصول معنی‌شناسی شناختی به شمار می‌رود، هم با تکیه بر آن می‌توان به مطالعات ریشه‌شناختی هندواروپایی با روی‌کردی بافتارپایه (context-based) نگریست، هم، به‌واسطه گنجینه غنی

به‌دست‌آمده از مطالعات گسترده پیشین در این حوزه، برای یافته‌های تجربی زبان‌شناسی شناختی درباره دستگاه مفهومی انسانی پشتوانه نظری معنی‌شناختی مهیا ساخت، به نحوی که روش‌شناسی معنی‌شناسی شناختی برای بازنمایی فرآیند شکل‌گیری معنی صرفاً به بررسی یافته‌های تجربی با روی‌کرد هم‌زمانی محدود نباشد.^۳

۳.۲ زمانمندی و ارجاع‌پذیری معنی

روشن شد که زمانمندی معنی یکی از مؤلفه‌های مهم نظری در معنی‌شناسی شناختی است؛ از جمله، در تبیین خاستگاه‌های انطباق‌های استعاری، ساختارمندی و گونه‌گونی استعاره‌های مفهومی بر بستر تاریخ، فرهنگ و روابط اجتماعی. خیررتس هم‌پوشانی‌ها میان معنی‌شناسی شناختی و سنت پژوهشی تاریخی-فقه‌اللغوی (historical-philological method) در تبیین مقوله‌بندی معنایی (semantic categorization) را چنین برمی‌شمارد (بنگرید به خیررتس ۱۳۹۵: ۵۶۲ و ۵۶۳):

۱.۳.۲ هر دو دریافت کاربردمدار (مبتنی بر رابطه نشانه-کاربر) و ارجاع‌مدار (بازنماینده رابطه نشانه-جهان خارج) هستند؛

۲.۳.۲ هر دو برداشتی روان‌شناختی از معنی به دست می‌دهند؛

۳.۳.۲ هر دو به گزارش دایرة‌المعارفی از معنی -که هم برآمده از تجربه‌های مشترک بشری است، و هم برگرفته از وجوه افتراقی فردی، فرهنگی و تاریخی گویندگان زبان- اعتبار می‌بخشند.

۴.۲ الگوهای شناخت پایه مقوله‌بندی معنی

۱.۴.۲ معنی‌شناسی فیلموری (Fillmorean semantics) پیش‌آهنگ نظام‌های ارجاع‌دهنده معنی به چهارچوب‌های تجربی است، و الگوی شناختی آرمانی شده (Idealized Cognitive Model: ICM) شکل‌تکوین یافته این نظام معنی‌شناختی است. این کلان‌الگو می‌تواند و رای دانش لغت‌نامه‌ای، یعنی بر مبنای دانش دایرة‌المعارفی، برهم‌کنش‌های محیط-ذهن-زبان را مقوله‌بندی کند، و هم‌پوشانی‌ها و افتراق‌ها میان واژه‌ها و معنی‌های بررسته از آن‌ها را بر پایه بنیادهای نظری معنی‌شناسی شناختی تبیین نماید.

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۱۷

۲.۴.۲ الگوی شناختی آرمانی شده یک کل پیچیده یا گشتالت (Gestalt) است که برای مقوله‌بندی از ساختارهای گزاره‌ای، و طرحواره‌های تصویری (image schemas) در هیئت انطباق‌های مجازی یا استعاری استفاده می‌کند. این الگو در روش ارجاع مبتنی است بر نظریه پیش‌نمونی (Prototype Theory) رُش (Rosch E.) (۱۹۷۸). البته باید توجه داشت که الگوی پیش‌نمونی اول بار در فلسفه ویتگنشتاین (Wittgenstein L. J. J.) معرفی شد. ویتگنشتاین بر آن بود که نوعی تشابه خویشاوندی کافی است تا مصادیق واژه در پیوند با هم قرار گیرند. در حالی که پیش‌نمون (prototype) از منظر رُش برجسته‌ترین عضو هر مقوله مفهومی است (همان: ۳۶). بنا بر دیدگاه رُش، مقوله‌ها به لحاظ ادراکی قابل مرزبندی نیستند و فقط هسته معنی به ما امکان می‌دهد یک مقوله را از مقوله دیگر، آن هم نه با قطعیت، جدا نماییم. به بیان دیگر، به دست دادن تعریفی جامع و مانع از مقوله‌ها با واقعیت روان‌شناختی مقوله‌بندی مفهومی سازگاری ندارد، بلکه، مطابق نظریه رُش (همان)، در مقوله‌بندی مفهومی مهم این است که آن عضو از هر مقوله مفهومی را که بیشترین ویژگی‌های آن را بازنمایی می‌کند به عنوان برجسته‌ترین عضو در نظر بگیریم.

بر پایه مقوله‌بندی مفهومی که الگوی شناختی آرمانی شده ارائه می‌دهد می‌توان تطوّرهای معنایی (semantic shifts) را مبتنی بر التزام‌های شناختی تبیین کرد. ذیل این الگو، معمول آن است که مدل خوشه‌ای از ترکیب چند مدل شناختی اولیه شکل بگیرد، اما مدل شعاعی از طرحواره‌های انتزاعی بهره می‌برد، به طوری که اعضای آن بر پایه گسترش انطباق‌های مفهومی پیرامون هسته معنی قرار بگیرند. مقوله‌بندی شعاعی (radial categorization)، در واقع، عبارت است از بسط مجازی یا استعاری طرحواره‌های معنایی (semantic schemas) دوردور طرحواره هسته معنی یا طرحواره مرکزی. طرحواره مرکزی (core schema) چهارچوب‌های شناختی برای تفسیر پدیده‌ها، فرآیند تولید و درک پیام، و بر ساختن انگاره‌های انتزاعی فرد/جمع ساخته از تجربه‌های مقوله‌بندی شده را نشان می‌دهد. لیکاف (۱۹۹۰) ارائه مثال را بهترین روش برای مقوله‌بندی مفهومی ذیل الگوی شناختی آرمانی شده می‌داند.

۳. رُخ و روی؛ تاریخ تصوّرات ایرانی‌زبانان در آیینة نظریة پیش‌نمونی

تا این جا بیان شد که مطالعات معنی‌شناختی شناخت پایه به ملاحظه سه اصل زمانمندی، پویایی ارتباطات زبانی و تنوعات فرهنگی صورت می‌پذیرد. این سه اصل به جنبه‌های فرازبانی (meta-lingual aspects) در این حوزه پژوهشی اعتبار نظری می‌بخشند. به همین پشتوانه است که

روش‌شناسی معنی‌شناسی شناختی، به جای تکیه بر روی‌کرد سلسله‌مراتبی و التزام به رشته‌ای از توصیف‌های صوری، متکی بر روی‌کردهای میان‌رشته‌ای کاربردپایه است. با وجود این، ادبیات اقوام ایرانی‌زبان، به‌ویژه خزانه غنی متن‌های نظم و نثر فارسی، هنوز جایگاه بایسته خود را در مطالعات معنی‌شناختی شناخت‌پایه به دست نیاورده‌است، حال آن‌که دهه‌هاست در دیگر زبان‌های هم‌خانواده فارسی، به‌ویژه زبان‌های حوزه اروپای غربی، پوشش‌های تازه برای آزمون ظرفیت‌های معنی‌شناسی تاریخی-فقه‌اللغوی در تجزیه و تحلیل‌های شناخت‌پایه معنی شکل گرفته است (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به گیرتس ۱۳۹۵: ۴۷۷ تا ۴۸۹).

بر همین اساس، در مقاله حاضر، مطابق تعبیر هشت (بنگرید به بخش ۲)، به طرح نمونه‌ای از تاریخ تصورات اقوام ایرانی‌زبان می‌پردازیم. نخست، خواهیم کوشید، با بررسی داده‌های ریشه‌شناختی مربوط از منظر تاریخی-فقه‌اللغوی، شمایل‌واره‌های پیش‌نمونی از دو واژه 'رُخ' و 'رو(ی)' را که به‌ویژه- در ادب غنایی فارسی کاربرد بسیار یافته‌اند ذیل الگوی شناختی آرمانی شده قرار دهیم؛ سپس، با تکیه بر داده‌های پیکره‌ای استخراج‌شده از متون نظم و نثر فارسی، مشخصاً شواهدی از جنبه‌های پیش‌نمونی 'رُخ' را ارائه کنیم که تجربه‌های درازآهنگ تاریخی-فرهنگی بازنمایی بسیاری از آن‌ها را به صورت خیال در ادب فارسی واگذارده‌اند^۴ (برای سنجش صحت استناد به یکایک شاهدهای متنی در این مقاله، بنگرید به سامانه جست‌وجوی دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی: ذیل مدخل 'رُخ').

۱.۳ رُخ و رو(ی)؛ سیر تطوّر معنایی دو واژه، و انطباق‌های مفهومی رُخ با $\sqrt{\text{rauk}}$

در دستگاه ریشه‌شناسی زبان‌های ایرانی، ریشه (root)، بنا بر مجموعه‌ای از قانونهای مدون، در عین حال که پایه شکل‌گیری ماده‌های صرف فعل (verbal stems) است، می‌تواند سایر مقوله‌های دستوری، نظیر قید، صفت و اسم را نیز شکل دهد. بررسی سازوکارهای بسط معنی بر اساس ریشه در زبان‌های ایرانی وابستگی تام به کارکرد چنین قانون‌هایی دارد. در سطح آوایی-معنایی، قانون گردش مصوتی (ablaut)، و در سطح ریخت‌شناختی-آوایی، قانون بارتلمه (Bartholomae's Law) از جمله استلزام‌های این نظام ریشه‌شناختی به شمار می‌روند. بر این اساس، بازسازی مشتقات هر ریشه ایرانی باستان بی تکیه بر این دو قانون مهم آوایی ممکن نیست (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به قریب ۱۳۸۳).

جدول زیر سیر تطوّر کاربرد ماده مضارع و صفت مفعولی (معادل بن ماضی در فارسی امروز) برآمده از $\sqrt{\text{rauk}}$ (از ایرانی باستان به ایرانی میانه غربی، و از ایرانی میانه غربی به فارسی

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغه ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۱۹

نو) را بنا بر یکی از ماده‌های قانون بارتلمه ($\sim xt \sim > -t + -k$)، در سه حالت ممکن از قانون گردش مصوتی، یعنی ضعیف (weak)، قوی (guṇa) و بالانده (vṛddhi)، نشان می‌دهد:

Weak			guṇa			vṛddhi		
O.Ir.	M.W.Ir.	N.Prs.	O.Ir.	M.W.Ir.	N.Prs.	O.Ir.	M.W.Ir.	N.Prs.
$\sim uk- (+-s + a > \sim uxša-)$	$\sim uxš- (>*s)$	-	$\sim auk (+-a > auča-)$	$\sim õž- (>z)$	$\sim ùz-$	-	-	-
ruk-	ruš- (>*s)	-	-	-	-	-	-	-
abi-ruk	-	-	abi- $\sqrt{rauk-}$ (+a > $\sim rauča-$)	ab-rõž- (>z)	af-rüz- ⁵ f ^{ap} -rüz-	-	-	-
*vi-ruk-s > *vi-rušš	-	b ^h rušš-	-	-	-	-	-	-
Weak			guṇa			vṛddhi		
O.Ir.	M.W.Ir.	N.Prs.	O.Ir.	M.W.Ir.	N.Prs.	O.Ir.	M.W.Ir.	N.Prs.
$\sim ux-t$	$\sim ux-t$	$\sim ux-t$	$\sim aux-t$	$\sim õx-t$	$\sim ùx-t$	-	-	-
rūx-t	-	-	-	-	-	-	-	-
abi-ruk-t	-	-	abi-raux-t	ab-rõx-t	af-rüz-t f ^{ap} -rüz-t	-	-	-

باز این که، بنا بر داده‌های ریشه‌شناختی، 'رُخ' (/rux/) -چه به معنی گونه، چه تمامت چهره- واجد حتی یک واژه هم‌خانواده در زبان‌های ایرانی باستان و ایرانی میانه غربی نیست. آن سو، در ایرانی میانه شرقی است که فقط یک شاهد کاربرد کاملاً قابل تطبیق با 'رُخ' < دو رُخ / رُخان > (مترادف با گونه / دو گونه / گونه‌ها) می‌توان یافت: /rwx-t-h/ در سغدی^۶ (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به گرشویچ (Gershevitch I.) ۱۹۵۴: §1217). با تکیه بر همین داده‌های ریشه‌شناختی -از یک سو- و بررسی یکایک موارد کاربرد 'رُخ' در پیکره فرهنگستان زبان و ادب فارسی -از سوی دیگر، مقاله حاضر، در نگاهی کلی، به بررسی این فرضیه بنیادین می‌پردازد که رُخ نیز همانند یکایک مندرجات جدول بالا- می‌تواند بازنماینده هسته معنایی $\sqrt{rauk}$ باشد، آن هم، در حالی که روایت هم‌چنان قوی‌تر ریشه‌شناسانه آن را برآمده از $\sqrt{srauxv}$ (* $\sqrt{hraxv}$) می‌داند (بنگرید به بخش ۴). رسیدن به پاسخی تفصیلی برای چنین فرضیه‌ای مستلزم کاربست نوعی روش‌شناسی تلفیقی با روی کرد در زمانی است، به نحوی که هم با مبانی نظری زبان‌شناسی تاریخی فقه‌اللغوی هم‌خوانی بیابد، هم با ملاحظات و الگوهای روش‌شناختی معیار در معنی‌شناسی شناختی، به‌ویژه در چارچوب نظریه پیش‌نمونی رُش (۱۹۷۸)، قابل تطبیق باشد (بنگرید به بخش ۵). با این همه، تا پیش از آن که بر اساس تلفیق روش‌شناختی این دو روی‌کرد- به روش‌شناسی احتمالاً کارآمدی در تجزیه و تحلیل شواهد

ریشه‌شناختی بالا-ناظر به هر دو روایت قوی و ضعیف- درباره ریشه 'رُخ' در بخش ۴ برسیم، ضرورت دارد، بنا بر همان روی‌کرد معمول هم‌زمانی، و به پشتوانه تمام آنچه از داده‌های لغت‌نامه‌ای مربوط به واژه 'رُخ' در دست است، به مقایسه مفهوم‌شناختی آن با واژه 'رُوی' در برخی شاهد‌های متنی پرداخته، بر اساس پیش‌نمون حاصل از هسته معنایی این دو، مدلی خوشه‌ای از زنجیره مفهومی مربوط به معادل‌های کاربردی آن‌ها در فارسی نو را پیش‌نهاد کنیم، و سپس طرحواره پیش‌نمونی حاصل از آن را با طرحواره‌های تصویری طبقه‌بندی شده بر اساس داده‌های پیکره‌ای از واژه 'رُخ' در گستره متن‌های نظم و نثر کلاسیک فارسی مقایسه نماییم.

۱.۱.۳ داده‌های لغت‌نامه‌ای

در قاموس، مترادف (هم‌معنایی) عبارت است از «اتحاد در مفهوم، و گفته اند توالی الفاظ است که دلالت آنها مفرد بود، بر شیء واحد به اعتبار واحد» (بنگرید به دهخدا: ذیل مدخل مترادف). متکی بر چنین تعریفی از هم‌معنایی، در لغت‌نامه‌های امروز، واژه‌های پیش‌رو مترادف می‌نمایند: دیدار، دیم، چهره، چهر، روی، رخ، دو رخ، دو رخسار، رخسار، رخساره، مرئی، مشهد، جمال، مقابل مَحَبَّر، وجه، سیما، صورت، طلعت، عارض، عذار، قدام، لقاء، منظر، منظره، صورت آدمی، مَحَبَّأ، دیباچه، مطلع، مَعْرِف، نَقَبه، جَبَله، جَبَله، ثَرَعه، رُوء، صَفْح، صَفْحَة الوَجْه، صَحِيفَة الوَجْه (بنگرید به دهخدا، ذیل مدخل هر یک از واژه‌ها؛ برای مقایسه، بنگرید به الزمخشری ۱۳۴۲: ۱۷۶ تا ۱۷۸). با این همه، رُخ و رُخسار^۹ و رُخسار^{۱۰} مصداق‌های معنایی تا حدی مستقل از یک‌دیگر نیز یافته‌اند؛ یعنی، اطلاق 'رُخ' -مانند رو(ی)- بر تمام چهره، و -در مقابل- ترجمه 'خَد' به رخسار، عارض، اُجْنَه، وُجْنَه، وُجْنَه، وُجْنَه، عِذار، مَمْسُوح، نُحْه، رُخساره، عِذار، صَفْح وجه، مَحَبَّأ (بنگرید به همان‌ها، ذیل مدخل هر واژه).

۱.۱.۱.۳ صورت مکتوب 'رُخ' هم در فارسی سه مدخل قاموسی جداگانه دارد (برای مقایسه، بنگرید به حسن‌دوست ۱۳۹۳: ذیل مدخل‌های ۲۵۵۰ تا ۲۵۵۲):

رُخ ^(۱)	رُخ ^(۲)	رُخ ^(۳)
هر یک از دو گونه ^{۱۱} بر چهره ^{۱۲}	مهره‌ای در شطرنج ^{۱۳}	مرغی عظیم در هندوستان
«از اسب پیاده شو بر نطح زمین نه رُخ....»	«از اسب پیاده شو بر نطح زمین نه رُخ....»	-

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۲۱

۲.۱.۱.۳ رُوی هم در دو مدخل قاموسی آمده‌است (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به همان:

ذیل مدخل‌های ۲۶۵۹ و ۲۶۶۰):

رو(ی) (۱۱)	رو(ی) (۱۲)
جانب پیش سر که از پیشانی شروع شده به زنج ختم می‌شود	فلزی سُرخ‌رنگ
«گویند روی سُرخ تو سعدی که زرد کرد؟»	«گویند روی سُرخ تو سعدی که زرد کرد؟»

۲.۱.۳ نمونه‌هایی از گستره کاربرد رُخ (۱۱)، رُخسار <ه> و رو(ی) (۱۱)

۱.۲.۱.۳ فرخ‌رخ، زردرخ، مهررخ، لعل‌رخ، گل‌رخ، تمام‌رخ، نیم‌رخ، شاه‌رخ، پری‌شاه‌رخ (شَه-، ماه‌رخ (مَه-، سیاه‌رخ (سیَه-، ساده‌رخ، گشاده‌رخ، پوشیده‌رخ، زهره‌رخ، تازہ‌رخ، غازه‌رخ، لاله‌رخ، پری‌رخ (کُشانی ۱۳۷۲).

۲.۲.۱.۳ رُخسار <ه>: گُل رُخسار، پهن‌رخسار، تازہ‌رخسار <ه> (همان).

۳.۲.۱.۳ رو(ی): گدارو(ی)، صحرارو(ی)، آب‌<کرو(ی)، آفتاب‌رو(ی)، خوب‌رو(ی)، سخت‌رو(ی)، درشت‌رو(ی)، زشت‌رو(ی)، مش‌رو(ی)، صبح‌رو(ی)، لوح‌رو(ی)، گستاخ‌رو(ی)، فراخ‌رو(ی)، سرخ‌رو(ی)، شوخ‌رو(ی)، زردرو(ی)، گردرو(ی)^{۱۵}، تندرو(ی)، پُررو(ی)، تُرش‌رو(ی)، خوش‌رو(ی) (نا-، پاک‌رو(ی) (نا-، گیلک‌رو(ی)، یَک‌رو(ی)، تاریک‌رو(ی)، نیک‌رو(ی)، گل‌پرگ‌رو(ی)، بُزرگ‌رو(ی)^{۱۶}، سگ‌رو(ی)، کم‌رو(ی)، هم‌رو(ی)، پریشان‌رو(ی)، دشمن‌رو(ی)، شیرین‌رو(ی)، پائین‌رو(ی)، گاورو(ی)، دورو(ی)، نکورو(ی)، نیکو-، رنگ‌ورو(ی)، چشم‌ورو(ی)، بی‌چشم‌ورو(ی) ماه‌رو(ی) (مَه-، سیاه‌رو(ی) (سیَه-، ساخته‌رو(ی)، فاخته‌رو(ی)، نهفته‌رو(ی)، ساده‌رو(ی)، گشاده‌رو(ی)، خنده‌رو(ی)، پوشیده‌رو(ی)، تازہ‌رو(ی)، هرزه‌رو(ی)، ستیزه‌رو(ی)، پاکیزه‌رو(ی)، لاله‌رو(ی)، آبله‌رو(ی)، قبله‌رو(ی)، اخمه‌رو(ی)، بی‌رو(ی)، پری‌رو(ی) (همان).

۴.۲.۱.۳ رُخ (۱۱) و رو(ی) (۱۱): برخی شاهدهای متنی: «لقوه کژ گشتن رخ از یک سو // میل

ش‌دق آورد ز جانب رو» (سنائی)؛ «از رخ و روی تو رنگی تابناک آمد بچشم // وز سر زلف تو بوی سربمهر آمد بما» (سیف فرغانی)؛ «بینی پخش دید و روئی زشت // چشم چون آتش و رخ از انگشت» (سنائی)؛ «رخ تو بر طبق روی تو بدان ماند // که بر رخ گل سرخست روی لاله آل» (سیف

فرغانی).

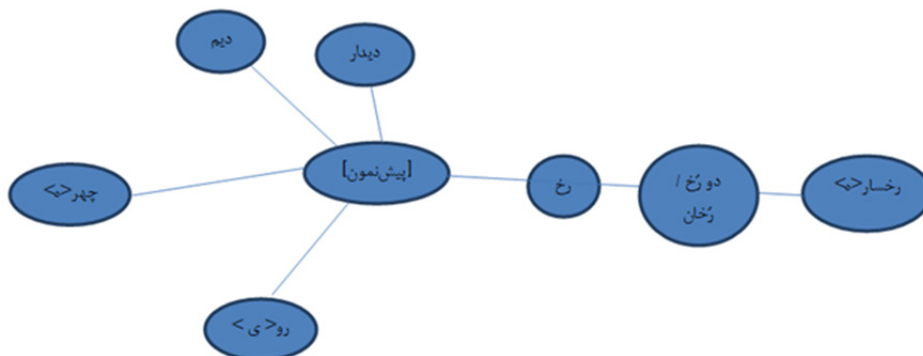
۲.۳ پیکره رخ (۱) (از آغاز ادب کلاسیک فارسی تا پایان قرن نهم)^{۱۷}؛ دانش دائرةالمعارفی رویاروی دانش لغت‌نامه‌ای

خیررتس (۱۹۸۸) از میان فرضیه‌های معتبر درباره‌ی خاستگاه‌های نظریه‌ی پیش‌نمونی چهار فرضیه را ارائه می‌دهد؛ نخست: فرضیه‌ی پیکرشناختی (physiological)^{۱۸}، که پیش‌نمونی (prototypicality) را حاصل ساختار دستگاه ادراکی انسان می‌داند؛ دیگر: فرضیه‌ی ارجاعی (referential)، که پیش‌نمونی را حاصل سطح‌های ناهم‌پوشان از تناسب‌ها میان اعضای کانونی و پیرامونی یک مقوله‌ی معنایی می‌انگارد؛ سدیگر: فرضیه‌ی آماری (statistical)، که بسامد کاربردی را پایه‌ی پیش‌نمونی یک مقوله‌ی معنایی می‌شمارد؛ چهارم: فرضیه‌ی روان‌شناختی (psychological)، که غنای مفهومی هر مقوله‌ی معنایی را به واسطه‌ی حمل تمام جزئیات به مفهوم واحد نشان می‌دهد. فرضیه‌ی اخیر متضمن کانونی‌شدگی (تراکم) مفهومی در هر مقوله بر پایه‌ی صرفه‌جویی در کاربست قوای شناختی است. این فرضیه، در عین حال، واجد همان انعطاف‌پذیری در معنی‌شناسی واژگانی است که معنی‌شناسی تاریخی -فقه‌اللغوی از آن بهره می‌جوید. از دیدگاه خیررتس، تمام مفاهیم پیش‌نمونی در معنی‌شناسی در زمانی نیز کاربرد می‌یابند؛ زیرا این نظریه، در واقع، گسترش هسته معنی در دامنه کاربردی مصداق‌های پیرامونی دورونزدیک به آن را بررسی می‌کند. بنا براین روی‌کرد، اعضای بارزتر -یا، به بیان دیگر، نزدیکتر به مرکز- دامنه معنایی باثبات‌تری دارند (بنگرید به گیررتس ۱۳۹۵: ۴۷۷ تا ۴۷۹).

مطابق فرضیه‌ی چهارم، از رخ (۱) و شبکه معنایی پیرامون آن در لغت‌نامه‌ها می‌توان به پیش‌نمونی قراردادی رسید. چنان‌چه مؤلفه‌های فرهنگی -اجتماعی نیز در نظر گرفته‌شوند، ممکن است به مدل یا مدل‌هایی دست یابیم که به جای برجسته‌سازی قریحه محقق در انتخاب مقوله‌ای خاص به عنوان هسته معنی - نشان‌دهنده تجربه‌های مشترک تاریخی اهل یک فرهنگ یا اجتماع باشد -ند؛ مثلاً، این‌جا، توجه به اهمیت تاریخی پوشیدگی تمام یا بخشی از چهره در فرهنگ ایرانی -از رسوم درباری گرفته تا سنت رونما در سطح عام- می‌تواند ما را به پیش‌نمون آشکارگی و مقوله‌بندی مفهوم به پشتوانه آن در مدلی خوشه‌ای برساند:

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۲۳

مدل ۱. مقوله‌بندی خوشه‌ای ترادف واژگانی بر اساس پیش‌نمون مفهومی پیدایی/پنهانی اجزاء صورت:
 «روزه‌داریم رخ پیوش ار نه // روز بر ما دراز خواهی کرد» (امیرخسرو)
 «چرخ پوشیده رخ خویش به سنجاب سحاب // در پس پرده شده مهر جهانتاب مقیم» (شرف‌الدین یزدی)

۱.۲.۳ اما، هم‌چنان که از شاهدهای پرشمار در داده‌های پیکره‌ای از متون نظم و نثر فارسی^{۱۹} بر می‌آید، رخ (۱)، استلزام طرحواره‌ای-تصویری مدور در طیفی از سفید تا زرد-سرخ دارد که تداویجگر تابندگی/درخشندگی، صیقل خوردگی یا -جاهایی - پالودگی است:

۱.۱.۲.۳ **گرد^{۲۰}**: «خدمت زلف و رخ کنند از پی سنبل و سمن // شانه در آن مربعی آینه در مدووری» (خاقانی)؛ «تا رخ تو بدلبری دایره جمال شد // ساخت زمانه از رخت نقطه فتنه خالرا» (فلکی)؛ «در سخن معنی لفظش مایه آب حیوة // گرد رخ مضمون خطش نزهة للناظرین» (سیف فرغانی)؛ «چه بگویم صفت نور رخ نان تنک // از سر سفره بافلاک رساند انوار» (بسحق اطعمه).

تصویر ۱۱.۱ طرحواره تصویری فرضی از انطباق مفهومی گرده‌نان پُردانه با رخسار پُرخال:
«قرص روی نان پهن از بسکه خالش بر رُخست // دعوی اندر خَسَن با ترکان مهوش می‌کند» (بِسق اطعمه)

۲.۱.۲.۳ سفید: «نگاری بُرخ رشک حور بهشت // ز پاکیش خوی و ز خوبی سرشت»
(اسدی)؛ «گشت سیه‌سپید و خوش چشم من از خیال تو // تا دهم در آینه از رخ و زلف تو
نشان» (مجیرالدین بیلقانی)؛ «ای ز رخ و طره تو مستفاد // چشم مرا رنگ بیاض و سواد» (عماد فقیه)؛
«یکی شهر کافورگون رخ نمود // که گفتم نه از گل که کافور بود» (نظامی)؛ «از عاج بیکزمان دو
رخ بتراشم // گر زانک رخ سفید میخاهد شاه» (خواجوی)؛ «نمود زلف و رخ آن پسر سیاه و سفید
// بماند دیده جان باز در سیاه و سفید» (بدر شیروانی).

۳.۱.۲.۳ زرد-سرخ (> برافروخته): «چون لاله سرخ گشت رخ من ز خون تو // زانپس
که زرد بود چو دینار جعفری» (فرخی)؛ «سروی بُدی بقَدّ و بُرخ لاله // اکنون بُرخ زیر و بقَد
نونی» (ناصر خسرو)؛ «در طاق دو ابرویش خورشید نهان گشته // زیبا صنمی بر رخ یاقوت عدن
دارد» (نظامی)؛ «خون جگر که بر رخ خواجو چکیده‌است // یاقوت پاره‌ایست که در زر

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۲۵

نشانه‌اند» (خواجو)؛ «جان عشاق سپند رخ خود میدانست // و آتش چهره بدین کار برافروخته بود» (حافظ)؛ «رنگش که عجب شفق نسق بود // خورشید رخ ترا شفق بود» (جامی).

۴.۱.۲.۳ نورانی، درخشنده، صیقل خورده > شفاف: «وگر آن نور که بر دو رخ نورانی

تُست // در دلت بودی جای تو بُدی خلد برین» (مسعود سعد)؛ «از رخ خوب تو آئینه بماند واله // در خم زلف تو اندیشه بماند گمراه» (نجیب)؛ «همه اطراف خانه لمعه برق // ز آن رخ لامع و می برآق» (انوری)؛ «زلفت بخار آب رخ آبدار تُست // گر هیچگونه بوی بخور آید از بخار» (ادیب صابر)؛ «شده انواع نزهت را لب نوشین او موضع // شده اسباب عشرت را رخ رنگین او معدن» (وطواط)؛ «هلال عید پدید آمد از کنار فلک // منیر چون رخ یار و به خم چو قامت من» (انوری)؛ «نور رخ او چو شعله‌ای زد // خود را ز فروغ آن بدیدیم» (عطار)؛ «صبح رخ او پدید آمد // ما جمله صبوحيان از اینیم» (عطار)؛ «بردار پرده از رخ تا حضرت الهی // گردد ز چهر مهرت پُر روز روشنائی» (سنائی)؛ «ور خیال آری که چون برداری از رخ زلفرا // از تو قندیل فلک را روشنائی نیست هست» (سنائی)؛ «با رخ و دندانش روز و شب فلک // پوستین ماه و پروین میکند» (انوری)؛ «بنمود رخ و روم بیکبار بشورید // آئین بت و بتگری از دیدن آن بود» (سنائی)؛ «ایر شک رخ حورا آخر چه جمالست این // ویسرو سمن سیما آخر چه کمالست این» (سنائی)؛ «کلیموار دوصد عاشقند آرتی گوی // ستاده تا تو دهی عرضه رخ تجلیرا» (فرید احول)؛ «همینک در تو اثر کرد شرم عثمانی // شود ز رنگ دو رخ چهره تو ذوالنورین» (سیف فرغانی)؛ «آتش هیبت شه دود برانگیخت ز هند // هندوانرا رخ از آن دود سیه گشت چو قیر» (جرفادقانی)؛ «گه بر رخ تو از کف موسی بود نشان // گه بر لب تو از دم عیسی بود اثر» (عبدالواسع جبلی)؛ «در روضه صبوری ز رخ حور نه دارم // بی نور تجلی هوس طور نه دارم» (عماد فقیه)؛ «با خیال رخ زیبای تو اصحاب کمال // طوطیانند که از آینه در گفتارند» (کمال خجندی)؛ «چو بودش با رخ و گیسوی او میل // دمیدش در نفس والشمس واللیل» (خواجو).

۵.۱.۲.۳ پالوده: «ابر کفش کرده جهان بوستان // شسته سواد از رخ هندوستان» (امیر خسرو)؛

«صفا گر از انرُخ نگیرد بماند // چو آب بهاری مکدر شکوفه» (سیف فرغانی)؛ «بخنده گفت که حافظ خدایرا میسند // که بوسه تو رخ ماها را بیالاید» (حافظ)؛ «وگر نصیحت دل میکنم که عشق مباز // سیاهی از رخ زنگی باب میشویم» (سعدی)؛ «مصطفائی به صفای دو رخ و لعل تو آل // ابرو و خال سیاه تو هلالست و بلال» (جامی).

۲.۲.۳ رخ (۱)؛ شاهد‌های برگزیدهٔ متنی از انواع تشبیهات و استعارات

۱.۲.۲.۳ در انواع تشبیه، به عنوان مشبّه (مستعاره): «نهی بر فرق مشکین تاج زرین // بیارایی مه رخ را بپروین» (فخرالدین اسعد)؛ «با رخ رخشان چون گرد مهی بر فلکی // بر سماوات غلی بر شده زیشان لهی» (منوچهری)؛ «الا تا نرگس خوبان همی بر مشتری تابد // بودشان در شکنج زلف رخ چون ماه جوشنور» (عنصری)؛ «هی زعفرانیت بادا بکف بر // پیش اندرون ارغوانرخ نگاری» (قطران)؛ «ایرُخ خوبت بمثل آفتاب // چون بمثل گویم بل آفتاب» (سوزنی)؛ «در فراق تو از این سوخته‌تر باد پدر // بی چراغ رخ تو تیره‌بصر باد پدر» (خاقانی)؛ «سوگند میخورم ببهشت و لقای حور // یعنی بطلعت رخ خورشیدپیکرت» (مجد همگر)؛ «ناگاه خیال صنم در نظر آمد // مهر رخ او سر زد ازین مطلع غرا» (سامان ساوجی)؛ «جمشید افریدون علم اسکندر داراحشم // ایران و توران بود کم شرقا و غربا داشته_ خورشید طلعت ماهرخ خاقان عالم شاهرخ // بر راه او صد راه رخ شاهان والا داشته» (عبدالرزاق سمرقندی)؛ «نتابد از رخ بیضامثالت آلا نور // نیاید از کف دریانوالت آلا بر» (جامی).

۲.۲.۲.۳ در تشبیه مضمیر یا استعارهٔ مکنیه: «هرانگاهی که روی او نبیند چشم بیخوابم // بآب اندر نهان گردد ز تاب آن رخ تابان» (قطران)؛ «از رخ او خیمهٔ من آسمانی دیگرست // وز قد او خرگه من بوستانی دیگرست» (جلیلی)؛ «مردانذخت رخ در نقاب کشید تا سراسر جهان سیاه گشت» (فرامرزی خداداد)؛ «بیا ایشمس تبریزی نیر // بدانرخ نور ده دیدار مارا» (مولوی)؛ «حقرا ندید آنک رخ خوب من ندید // باری نظاره کن رخ انوارگسترم» (عراقی)؛ «از رخ جهان پرنور کن چشم فلک مخمور کن // از جان عالم دور کن این اندهانرا ساعتی» (مولوی)؛ «دیدیم باز آنرخ زیبا علی‌الصباح // امروز صبح ما چه مبارک دمیده بود» (کمال خجندی)؛ «بخاک پای تو سوگند و نور دیدهٔ حافظ // که بیرُخ تو فروغ از چراغ دیده ندیدم» (حافظ)؛ «ایدل بیا و در رخ آنحور مینگر // بفرنگ حجاب ظلمت و در نور مینگر» (شجاع)؛ «زیر نقاب جعد مسلسل رخ تو کرد // شرح بطون ذات و ظهور تعینات» (جامی).

۳.۲.۲.۳ در انواع تشبیه، توأمان، به عنوان مشبّه، و مشبّه‌به (مستعارمنه): «هنگام گلست ای بدو رخ چون گل خودروی // هم‌رنگ رخ خویش بباغ اندر گل جوی» (فرخی)؛ «از شرم رخ چون مه وان عارض گلرنگت // مه در کلفی رفته گل در عرقی ماندست» (جمال‌الدین اصفهانی)؛ «دیدم رخ او و عکس خورشید در آب // معلوم نمیشد که کدامست رُخش» (جمال‌الدین اصفهانی)؛ «ز اخترم نظری سعد در رهست که دوش // میان ماه و رخ یار من مقابله بود» (حافظ).

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۲۷

۴.۲.۲.۳ در تشبیه تفضیل: مرجح دانستن رخ، به عنوان طرفی از تشبیه، بر طرف دیگر: «فی التشبیه المرجوع عنه و این چنان بود کی شاعر از تشبیه کرده بازایستد و بازگرداند و چیزی ثابت کرده را نفی گرداند بقلب بر سبیل مبالغت چونانکی روی را بمه قیاس کند و رخ را بلاله و آنگه بازگوید ماه را کسوفست و لاله نیاید» (رادویانی)؛ «دو رخ و دو لب ت برنگ و مزه // چیره آمد بر ارغوان و شکر» (عصری)؛ «چون دو رخ او گر قمرستی بفلک بر // خورشید یکی ذره بنور قمرستی» (عصری)؛ «زمانه رغم مرا ای برُخ ستیزه ماه // خطی کشید بران عارض سپیدسیاه» (فرخی)؛ «شکل رخ و زلف تو گیرد اگر // بندد از مشک کلل آفتاب» (سوزنی)؛ «پیش ماه دوهفته رخ تو // ماه و خورشید طفل یکهفته ست» (عطار)؛ «در صف نیکوان بمقام مفاخرت // خواهند از رخ تو نظر ماه و آفتاب» (انوری)؛ «با آفتاب و ماه و ستاره ست آسمان // گوئی که نسخت رخ تو آسمان گرفت» (قوامی)؛ «ای زیر زلف پُرچین ارتنگ چین نهاده // مه ز آسمان بیشت رخ بر زمین نهاده» (فلکی)؛ «روز از رخ تو چو شعله ای وام کند // تا حشر شود دریده پیراهن شب» (احسیکی)؛ «گفتم ای ایزدت سرشته ز نور // وی ز عکس رخ تو دیو چو حور» (سنائی)؛ «نور سلطان چهارم اقلیم // پرتوی از رخ رخشان تو باد» (قمر اصفهانی)؛ «ای گشاده رخ تو عرصه و حجت خورشید // وی گرفته خط تو خطه و برهان سایه» (نجیب)؛ «گر تو پری برُخ ز حُسن جانب صحرا روی // فتنه شود آفتاب ماه شود مشتری» (نظامی)؛ «نیست با رنگ لب او درجهان بیجاده // نیست چون نور رخ او بر فلک سیاره» (جلی)؛ «خورشید که شاه پیشگاهست // شد پیش رخ تو پیشکاره» (عطار)؛ «خورشید ز برق رخ تو چشم ببندد // کافزون ز زجاجه ست و ز مشکوة افندی» (مولوی)؛ «وان سوخته کاتش همه تاب رخ او دید // زو دعوی النار ولا العار برآمد» (عراقی)؛ «قمر کبودرخ از بهر آن بود که زدست // بدست حُسن بتم در رخ قمر ناخن» (ابن یمن)؛ «با رخش لاله ندانم بچه رونق بشکفت // با قدش سرو ندانم بچه یارا برخاست» (سعدی)؛ «پیش روی تو ماهر چه وجود // که رخ تست ما هو المقصود» (کمال خجندی).

۳.۲.۳ ترکیب‌های استخراج شده از انواع تشبیهات و استعارات در پیکره رخ (۱)

۱.۳.۲.۳ ترکیب‌های وصفی: «رُخ زهرا» (مُنجیک)، «~ روشن» (کسانی، ابوالفرج رونی)، «دو ~ لعلفام» (فرخی)، «سرخ ~» (اسدی)، «~ روزگون» ()، «~ رخشان» (عصری، قطران، منوچهری)، «~ رنگریز» (مسعود سعد)، «~ سرخفام» (ایران‌شاه)، «گلگون ~» (فخرالدین اسعد)، «~ لعلفام» (ایران‌شاه)، «~ رنگین» (فرخی // ادیب صابر // بهاء ولد)، «~ گلگون» (فرخی)، «~ پُر نور» (ناصر خسرو)، «~ گلغام» (قطران)، «~ آذرافروز» (ایران‌شاه)، «~ خوب لامع» (برهانی نیشابوری)، «دو ~ نورانی» (مسعود سعد)، «دیبا ~» (مسعود سعد)، «~ مهوش» (مسعود سعد)، «~

خورشیدوار» (مختاری)، «دو ~ رنگین» (وطواط)، «~ زرنیخ‌رنگ» (سوزنی)، «~ خورشیدفش» (قوامی)، «~ روزنما» (رضی‌الدین)، «آه‌نین» (مجیرالدین)، «~ شنگر فرنگ» (عمادی)، «~ گهر بار» (عطار)، «~ زرین» (مختاری)، «~ زیتونی زیبا» (خاقانی)، «~ مورّد» (ادیب صابر)، «~ آتشگر» (نظامی)، «~ بیجاده‌گون» (عمیق)، «~ انور» (جیلی)، «~ گندم‌گون» (نظامی)، «~ تابان» (وطواط)، «~ سیمین» (فرخی، عطار، حسن غزنوی، امیرمعزی، مجد همگر)، «~ بیضامثال» (جامی)، «~ لاله‌گون» (سوزنی)، «~ لعلی» (کاشفی)، «~ زرین» (حسن غزنوی، مولوی)، «~ شمعی» (خواجو)، «~ ستاره‌ریز» (عطار).

۲.۳.۲.۳ ترکیب‌های اضافی (> ضمنی، صریح): «نور رخ» (قطران، سوزنی، مهستی گنجوی، اخسیکی،

رضی‌الدین نیشابوری، عطار، امیرمعزی، خاقانی، سنائی، فریداحول، مولوی، نجم‌ذابه، همام تبریزی، لبنانی، سیف فرغانی، اوحدالدین کرمانی، قمری آملی، اشهری، فخرالدین مکی، عراقی، کمال مراغه‌ای، مجد همگر، شاه نعمت‌الله، اوحدی، حافظ، بسحق اطعمه، قاسم انوار، اسیری، بدر شروانی، جامی)، «نور دو ~» (قطران)، «رنگ ~» (اسدی)، «دو ~ لعل» (فرخی)، «~ لعل» (شاهنامه، سوزنی، نظامی، امیرخسرو، ابن یمین، سلمان ساوجی، عصمت بخاری)، «عکس ~» (کسانی، عنصری، قطران، مهستی گنجوی، سنائی، اخسیکی، حمیدالدین بلخی، رضی‌الدین نیشابوری، امیرمعزی، عطار، حسن غزنوی، همام تبریزی، روزبه شیبانی، مولوی، جوینی، سیف فرغانی، عراقی، خلیل شروانی، اسفرنگی، قمری آملی، کمال‌الدین اسمعیل، خواجو، ناصر بخاری، حافظ، جلال عضد، اوحدی، عماد فقیه، شاهین شیرازی، سلمان ساوجی، ابن یمین، کمال خجندی، جهان‌ملک، اسیری، مکتبی، جامی، بسحق اطعمه، بدر شروانی، محمود حسینی)، «خورشید ~» (ابوالفرج رونی)، «~ لعل» (ایران‌شاه)، «روز ~» (عنصری)، «مه ~» (فخرالدین اسعد، کمال خجندی)، «آتش ~» (مسعود سعد)، «~ نسرین» (انوری)، «سکه ~» (خاقانی)، «ماه ~» (عماد فقیه، جهان‌ملک، هاتفی، اسیری، جامی، بدر شروانی)، «سیم ~» (سلمان ساوجی)، «چراغ ~» (خاقانی، کمال خجندی)، «لاله ~» (قمری آملی، مولوی)، «روز ~» (عنصری، فریداحول، خلیل شروانی، ضیاء‌الدین کابلی، قری آملی، سلمان ساوجی)، «گل ~» (قطران، حسن غزنوی، اخسیکی، سوزنی، لبنانی، دهستانی، جهان‌ملک، عماد فقیه، بدر شروانی)، «گل رخسار» (فرخی، سلمان ساوجی)، «آفتاب ~» (عطار، دقایقی، لعمه السراج، مجیرالدین بیلقانی، اخسیکی، مولوی، سیف فرغانی، عراقی، سعدی، ناصر بخاری، امیرخسرو، ابن یمین، اوحدی، جهان‌ملک، شاه نعمت‌الله، عصمت بخاری، اسیری، قاسم انوار، بدر شروانی)، «شمع ~ان» (عمیق)، «شمع ~» (سیف فرغانی، مولوی، همام، فخرالدین مبارکشاه غوری، اوحدالدین کرمانی، شرف‌الدین مرتضی، اسفرنگی، عماد فقیه، شاه نعمت‌الله، اوحدی، خواجو، جهان‌ملک، سیفی بخاری، هاتفی، جامی، عصمت بخاری، اسیری)، «~ گلنار» (بدر شروانی)، «گلزار ~» (سعدی)، «~ ارغوان» (شاهنامه، مولوی، سلطان‌ولد)، «دو ~ ارغوان» (کمال‌الدین اسمعیل)، «~ سیب» (قطران، جمال‌الدین عبدالرزاق)، «~ سیب» (نظامی، ناصر بخاری)، «~ کافور» (ناصر بخاری)، «خورشید ~» (کمال‌الدین اسمعیل، ابن یمین، ناصر بخاری، جهان‌ملک، سلمان ساوجی، ابن یمین، بدر شروانی، اسیری)، «~ بادۀ ~ لعل» (نظامی)، «آتش ~» (سنائی، مجیرالدین بیلقانی، وطواط، عطار، کمال‌الدین اسمعیل، قمری آملی، ضیاء‌الدین هروی، جهان‌ملک، خواجو، اوحدی، حافظ، مکتبی)، «آتش رخسار» (سلمان ساوجی، جهان‌ملک)، «آتش رخساره» (ناصر بخاری)، «گلشن ~» (مولوی، فخرالدین مبارکشاه غوری، خواجو، مکتبی)، «دیبای ~» (اخسیکی)، «باغ ~» (مسعود سعد، اخسیکی، خاقانی، قمری آملی، رفیع‌الدین مرزبان، برهان گنجوی، سلمان

ساوجی، جلال عضد، اوحدی، جهان‌ملک، کمال خجندی، اسیری، واصفی، «صبح ~» (عطار، عراقی، قمری آملی، اسفرنگی، مجد همگر، جهان‌ملک، امیرخسرو)، «آئینه ~» (قمری آملی).

۳.۳.۲.۳ رخ (۱) / رخسار / رخساره در واژه‌های غیر بسیط: «ماهرخ» (انوری)، «مهـ» (بدر

شیروانی)، «مهرخسار» (بدر شیروانی)، «پریس» (نظامی، سلمان ساوجی)، پریرخسارگی (سعدی)، لاله ~ (شاهنامه، ایرانشاه، مسعود سعد، سوزنی، نائی، نزاری، خواجو)، گل ~ (عطار، سلمان ساوجی، سیف فرغانی)، آفتابرخساره (نخشی)، «ارغوان» (قطران).

۴.۳.۲.۳ طرف‌های مقابل رخ (۱) / دو رخ / رخان / رخسارچه در انواع تشبیهات:

«آب»، «آبنوس» = {«رخ و زلف بهم»}، «آبی»، «آسمان»، «آل»، «آهن»، «آئینه»: «~ نادیده‌زنگ»، «آب انگور»، «آتش»: «~ سوزنده»، «آذر»، «~ برزین»، «آفتاب»: «~ تابان»؛ «اختر»: «~ سیاره»، «ادیم»، «ارغوان»، «ارم»، «ام الکتاب»؛ «بادامه»، «باده» «بادرنگ»: «~ مهرگان»، «باغ»: «~ پرگل»، «بت»، «بدر»: «~ منیر»، «برف»، «برگ»: «~ زرد»، «بقم»، «بهار»، «بهی»، «بیجاده»، «بیضا»: «~ پرو»، «پری»، «پیراهن حور»: «ترنج»: «~ زرد»، «تشرین»: «ثریا»؛ «جام جم»، «جنت»، «جوجم»، «جوز هندی»، «جوزا»: «چراغ»: «~ گردون»، «~ حرم»، «چشم»، «چشمه خورشید»، «~ مهر»: «حور»؛ «خور»، «خورشید»: «~ زره پوش»، «~ سنبل پرست»، «خون تذرو»، «خیری»: «خیری زرد»: «دقتر»، «در»، «دوگون»، «دیبا»: «~ی روم و شوشتر»؛ «ذهب»: «رای روشن»، «رخام»، «روز»، «روشنائی»، «روم»: «زبرجد»، «زجاجه»، «زر»: «~ پخته»، «~ ناب»، «زر زرد»، «زرنیخ»، «زریر»، «زعفران»، «زلیخای حسن»، «زمین»، «زهرة»: «سپیر»، «سپیده»، «ستاره»، «سگه»، «سماک»، «سمن»: «~ زرد»، «سنا»، «سنبله»، «سوره نور»، «سوسن»، «سهیل»، «سیب»: «~ زرد»، «~ رنگی»، «سیم»: «~ حلال»، «~ خام»، «سینه»: «شرابهای یاقوت»، «شعری»، «شفق»، «شکوفه»، «شمع»: «شمع فروزان»، «شنبلیله»، «شنگرف»، «شیر»، «شیشه»: «~ می»: «صباح دولت»، «صبح»، «صفحه»: «طبق»، «طلعت»: «~ خورشید»: «عاج»، «عقیق»، «عنب»، «عید»: «فرقد»: «قبله زردشت»، «قمر»، «قندیل فلک»: «کاغذ»، «کافور»، «کاهربای»، «کوکب»: «گل»: «~ احمر»، «~ تازه = تازه ~»، «~ خودروی»، «~ تر»: «~ سپید»، «~ سرخ نضید»، «~ سوری»، «گلبرگ»، «گلزار»، «گلستان»، «گلشن»، «گلنار»، «گندم»، «گوهر»: «~ دینار پرور»: «لاله»: «~ حمرا»: «~ سنبل حجاب»، «~ سیراب»، «~ نعمان»، «لعل»: «~ پیازکی»، «لؤلؤ»: «~ لالا»: «ماه»: «~ شب چارده»: «~ منیر»، «گرد»، «ماهپاره»، «ماهی شیم»، «مرآة»، «مشری»، «مشکوة»، «مطلع حسن»، «منشور لطافت»، «مه»: «~ عنبر نقاب»، «~ تابان»، «گرد»، «مهتاب»، «می»: «~ سرخ»، «مینا»: «نار»: «~ شگفته»،

«نارنج»، «نسترن»، «نسرین»، «نگار»، «نوبهار»، «نور»، «نوروز»، «وثن»، «ورد»، «ورق»؛ «یاسمین»
«یاقوت»: «~ سرخ»، «یدِ بیضا» «یوسف».

۴. رخ(۱)؛ $\sqrt{rauk}$ و ارجاع به جهان پیرامون از منظرِ فقه‌اللغوی

۱.۴ روی‌کردِ فقه‌اللغوی: پیش‌نمونه‌نگی ریشه در ایرانی باستان و جای‌گرفتنِ واژه‌های
برآمده از آن در مدلِ شعاعی، بر پایه‌ی طرح‌واره‌ی تصویری حاصل از ریشه

۱.۱.۴ همان‌طور که در بخش ۳-۱ اشاره شد، مطابق داده‌های ریشه‌شناختی، رُخ(۱) می‌تواند ذیل
یکی از دو ریشه فرضی $*/sraxv/$ ($*/hraxv/$) و $*/rauk/$ قرار بگیرد. (حسن‌دوست ۱۳۹۳: ذیل
مدخل ۲۵۵۰):

۲.۱.۴ $\sqrt{sraxv}$ * $\sqrt{hraxv}$: به قیاس $\sqrt{srakv}$ در سانسکریت، با اسناد هر دو به
هندواروپایی $\sqrt{sraku}$ ، به معنی تیغه، کُنج یا زاویه (بنگرید به ارجاع حسن‌دوست در همان:
Pokorny IEW 1001).

۳.۱.۴ $\sqrt{rauk}$: در گزارش حسن‌دوست از این ریشه، دو دیدگاه را حائز اهمیت
بسیار می‌دانیم: یکی دیدگاه هرن، که رُخ(۱) را با $/ruxs/$ قیاس می‌کند و این هر دو را با
‘طلعة’ عربی انطباق می‌دهد؛ دیگری، دیدگاه آبایف درباره $/irux/$ در آسی دیگوری، و $/rūs/$
 $/ros/$ ، به ترتیب، در ایرونی و دیگوری. وفق این دو، رُخ بخش صاف و بی‌موی صورت است
(بنگرید به همان: IEO II/432, Abaev IEO I/549, GNE 610).

صرف‌نظر از داوری‌های هرن و آبایف، در بررسی‌های ریشه‌شناسانه دیگر درباره این واژه،
روی‌کرد ریخت‌شناختی-آوایی غالب است؛ مثلاً، مُرگنستیرنه $/bārxo/$ را به صورت $*/upa-$
 $hraxva$ آورده، که صرفاً نوعی بازسازی صوری وندپایه است (بنگرید به همان: Morgenstierne:
IIIFL II/244, id. NEVP 15). بنا بر دیدگاه هرن و داوری آبایف -مطابق ترتیب حسن‌دوست
(۱۳۹۳)، ذیل مدخل‌هایی که شماره آن‌ها در پی می‌آید- رُخ(۱) (۲۵۵۰)، رُخسار (۲۵۵۷)،
رُخش (۲۵۶۱)، روخ‌چکاد (۲۶۲۸)، رُشت (< رُشته) (۲۵۹۱)^۳، روز (۲۶۳۹)، روزن (۲۶۴۲)،
روشن (۲۶۵۱)، روشن (۲۶۵۰)، روشنا (۲۶۵۲)، روغن (۲۶۵۴)، همه، می‌توانند از $\sqrt{rauk}$ -
یعنی از حوزه مفهومی تابندگی/درخشش- برآمده باشند (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به همان،
ذیل مدخل ۲۶۵۴: آیلرس: Kult 483 mit Anm 36, VSMO 45, VSMO 70؛ برای مقایسه، بنگرید
به الزمخشری ۱۳۴۲: ۳۶، ‘دُهن’ {مربوط است به پیش‌نوشتار سید محمدکاظم امام}، و ۱۲۶،

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۳۱

ذیلِ مدخلِ 'رُوشَن'. باز این که همین حوزه مفهومی را می‌توان بر 'لُوج'، 'لُخت' و 'لُوت' نیز شامل نمود. به بیان دقیق‌تر، اگر بپذیریم 'لُوج' / 'لُخت'، مفهوماً، بازنماینده آن بخش‌هایی از بدن است که پوشیده نیست تصویرگونه‌ای همسان با 'دیدار' (بخش ناپوشانیده / قابل دیدن از چهره {بَنگَریده بخش ۲-۳}) به دست خواهد آمد که ما را به سمت این دو ساختار هدایت می‌کند: $\sqrt{\text{rauk}}^* + -a/$ و $\sqrt{\text{rauk}}^* + -t/$. از این منظر، دیگر نیازی به ملاحظه صرفاً آوایی افزودگی /x/ غیراشتهاقی هم نیست (برای مقایسه، بنگرید به حسن دوست، همان: ذیلِ مدخل (۴۶۲۷). آن‌گاه، از همین منظر -یعنی از پس پذیرشِ داوریِ اخیر- می‌توان درباره هم‌ریشگی یا ناهم‌ریشگی 'لُخت' و 'لُوت' نیز از دیدگاهی نو گمانه‌زنی‌های تازه‌ای به دست داد (برای مقایسه، بنگرید به حسن دوست، همان: {به ترتیب،} ذیلِ مدخل‌های ۴۶۷۶، ۴۶۲۷ و ۴۶۷۹).

در میان واژه‌هایی که حسن دوست (همان)، ذیلِ مدخلِ ۲۵۵۰، از ایرانیِ نوین شاهد می‌آورد، /ruk/ و -خی در معنیِ 'پیشانی' هم به لحاظ مفهومی می‌تواند مشتق از $\sqrt{\text{rauk}}$ باشد.

'لُوخَن' (همان: ذیلِ مدخلِ ۴۶۸۲) نیز به معنیِ ماه است^{۲۴}، از $\sqrt{\text{rauk}}$. بنا بر دیدگاهِ آیلرس که این واژه را به /rōxan/ پشتو (مترادفِ /rōšan/ در فارسیِ نو) پیوند می‌دهد، می‌توان اطلاقِ /lōxan/ به ماه را بازنمایِ ویژگیِ روشنی /تابندگی/ درخشندگیِ ماه دانست (بنگرید به همان: IV/1969 28 Anm. 75 Eilers Persica؛ برای آگاهی بیشتر، بنگرید به بارتمه ۱۳۸۴: ۳: ۵۶، ۵۹ و چئونگ (Cheung J.) ۲۰۰۷: ذیلِ مدخلِ *rauxšn).

۴.۱.۴ رُخسار<ه>: حسن دوست (همان: ذیلِ مدخلِ ۲۵۵۷) /rux.sār/ را بنا بر داوری ریشه‌شناختی هُرن درباره آن به شکل /-sār(a)+ ~ / مبنای کارِ خود قرار می‌دهد. حال آن که، در همین مدخل، ما با /ruxšāla/ پَراچی (به عنوانِ معادلِ /ruxsār(a^g)/ مواجه می‌شویم (بنگرید به همان: Horn NPSSpr.191, Morgenstierne: IIFL II/285, id. NEVP 15). از این منظر، /ruxšāla/ به رُخش از $\sqrt{\text{rauxs}}$ (> -s + $\sqrt{\text{rauk}}$) نزدیک‌تر می‌نماید تا /-sār(a) + $\sqrt{\text{rauk}}$ / (برای مقایسه، بنگرید به حسن دوست، همان: ذیلِ مدخلِ ۲۵۶۱، و بیلی (Bailey H. W.) ۱۹۷۹: ذیلِ مدخلِ -rus). به این ترتیب، در پرتو این داوری ریشه‌شناختی تازه، می‌توان رُخسار<ه> را با /ruxs/ بیرونی و /roxs/ دیگوری قیاس نمود و آن را نیز از دایره شمولِ *sraxv بیرون آورد. اهمیتِ این نکته، به‌ویژه در آیینۀ دو واژه /rūxsȳd/ (روشن، شفاف، آشکار) و /roxsnæg/ (سرخ، گلگون)، به هدفِ تطبیقِ مفهومیِ آن‌ها با داده‌های پیکره‌ایِ مندرج در بخش‌های ۲-۱-۲ تا ۳-۱-۲-۳،

بسیار قابل توجه است (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به حسن دوست، همان: Abaev IEO II/84, 424, 435f., IV/302).

۵. پیامدهای پیش‌نمونی، $\sqrt{\text{rauk}}$ و الگوی شناختی آرمانی شده

جانسن (۱۹۸۳) نظریه‌ای تحت عنوان LOGOS یا استدلال استعاره‌بنیاد (metaphorical reasoning) دارد. لوگوس جانسنی کلی برآمده از تجربه است که متغیرهایی چون فردیت، قصدمندی (بنگرید به بخش ۵-۱-۴؛ و برای آگاهی بیشتر، بنگرید به فریدنبرگ (Friedenberg J.) و سیلورمن (Silverman G.): ۱۳۹۵)، التزام‌های اقلیمی، تاریخی، اجتماعی و سیاسی نقش تعیین‌کننده‌ای در آن دارند. این شیوه استدلال نه مجموعه‌ای از گزاره‌های نیل به نتیجه‌ای از پیش‌مقرر، که اساساً فرآیندی است مستلزم دیدن مسأله در بُعدهای تازه، احتمال‌سنجی‌ها و مشاهده‌گری‌ها، از زاویه‌هایی که به نظر می‌رسد پیش‌تر چندان به آن‌ها پرداخته نشده‌باشد. از همین منظر، می‌توان گفت این الگوی تبیینی در مقابل الگوهای گزاره‌ای قرار می‌گیرد که منحصرأ در پی‌آند تا قطعیت‌ها و حتمیت‌ها را در چهارچوب‌های از پیش تعیین شده بازنمایی کنند. ذیل این نظریه، مفاهیم گشتالت‌هایی تجربی هستند که سازوکاری بسیار پیچیده بر آن‌ها حاکم است. بنا بر این، استدلال/استعاره‌بنیاد عبارت است از سلسله مؤلفه‌های عام که برآمده از الگوهای زیستی-تجربی باشند، نه از مجرداتی که به شکلی دستوری یا تصنعی مقوله‌بندی شده‌باشند. مطابق این دیدگاه، استدلال استعاره‌بنیاد فرآیندی عقلانی و قابل نقد برای به دست دادن مقوله‌بندی‌های معنی‌شناختی-ورای سیستم‌های خودبسنده مفهومی-است. تکیه بر گشتالت‌های مفهومی نظریه‌رُش (۱۹۷۸) را به نظریه استدلال استعاره‌بنیاد جانسن نزدیک می‌کند. اونگر (Ungerer F.) و اشمید (Schmid, H. J.) (۲۰۰۸) دیدگاه رُش درباره خصوصیات، همانندی‌های خانوادگی و گشتالت‌ها در نظریه پیش‌نمونی وی را هم‌تراز مطالعات متأخر در حوزه روان‌شناسی زبان قرار می‌دهند و نتیجه می‌گیرند که ذیل این نظریه مقوله‌بندی‌ها ایستا نیستند، بلکه به طور عمده جنبه‌های روان‌شناختی ذهن انسان را در بر می‌گیرند و با تغییر بافتار، مشخصاً الگوهای شناختی و فرهنگی، دامنه‌های شکل‌ها، سازواره‌ها و موضوع‌ها در آن‌ها تغییر می‌کند. به این ترتیب، رُش نشان می‌دهد که مقوله‌ها گرداگرد پیش‌نمون‌ها شکل می‌گیرند. از این منظر، با وجود این که بررسی ساخت ارجاعی و مصداقی اعضای هر مقوله و ارزش‌گذاری آن‌ها برای یافتن هسته معنایی آن فرآیندی روان‌شناختی است، می‌توان خود همین فرآیند روان‌شناختی را نیز پیش‌نمون نامید (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به گیررتس ۱۳۹۵: ۳۸۳ تا

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۳۳

۳۸۵). پیامدهای پیش‌نمونی (prototype effects) در چهار شیوه مقوله‌بندی بازنمایی می‌شوند: پیش‌نمون ساده (simplest prototype)؛ مدل خوشه‌ای (cluster model)؛ مجاز (metonymy)؛ مقوله‌های شعاعی (radial categories). الگوی شناختی آرمانی شده نیز -که با بهره‌گیری از ساختارهای مقوله‌ای (category structures) و پیامدهای پیش‌نمونی دانش دایرة‌المعارف ما از مفاهیم را ذیل نظام مفهوم‌شناختی تازه‌ای بازتعریف می‌کند- از پنج منبع نشأت می‌گیرد که خود در نظام نظری زبان‌شناسی شناختی بالیده‌اند: معنی‌شناسی قالبی (frame semantics) فیلمور (Fillmore Ch. J.)؛ نظریه پیش‌نمونی رُش؛ نظریه استعاره و مجاز لیکاف و جانسن؛ نظریه فضاهای ذهنی (theory of mental spaces) فوکونیه (Fauconnier G.)؛ دستور شناختی (cognitive grammar) لانگاکر (Langacker R. W.) (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به لیکاف ۱۹۹۰).

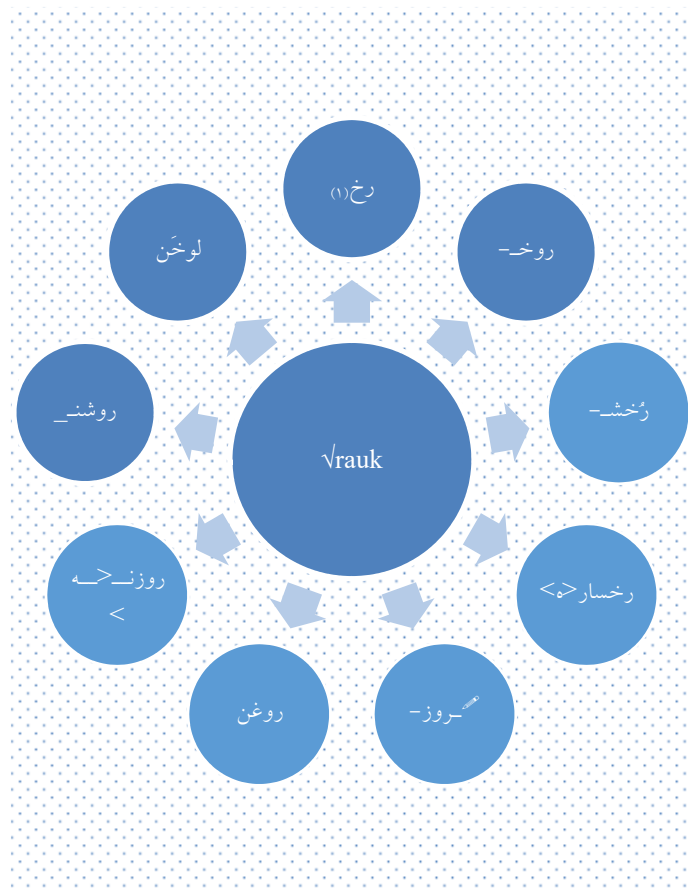
۱.۵ $\sqrt{\text{rauk}}$ ، مجاز، مسأله مجاورت معنایی، و نقش تعیین‌کننده پیش‌نمونی در مقوله‌بندی مفهومی

در حوزه نظری معنی‌شناسی شناختی رویکردهای غالب درباره مجاز هم‌چنان دامنه‌بنیاد هستند و مطابق آن‌ها مجاز فرآیندی شناختی قلمداد می‌شود که ذیل یک الگوی شناختی آرمانی شده مفهوم را از دامنه‌ای که بُردار یا حامل (vehicle) می‌خوانیم به دامنه دیگر که مقصد (target) می‌نامیم حمل می‌کند.^{۲۵} به طور کلی، از چنین منظری، حمل مفهوم بنا بر اصل مجاورت معنایی در یک قلمرو مفهومی معین صورت می‌پذیرد. تعریف تازه‌ای که خیررتس از مجاز ارائه می‌دهد مبتنی بر تجزیه و تحلیل پیش‌نمونی اصل مجاورت معنایی (semantic contiguity) است؛ به این اعتبار، هر مفهومی در نهایت بر اساس هسته معنی شکل می‌گیرد و بررسی سیر تطوّر آن بر مبنای حرکت از هسته به سمت معنی‌های شعاعی برآمده از خود هسته صورت می‌پذیرد. مهم‌تر این که

مجاورت نیز به همان اندازه‌ی مفهوم 'دامنه' پادرواست. ما در نوشته‌های طرفداران نگرش دامنه‌بنیاد به شرح مشکلات و مسایل ناشی از طرح مسأله‌ی مجاورت برمی‌خوریم و می‌بینیم که اتفاقاً به همین دلیل، آنان به سراغ طرح دامنه‌ها رفته‌اند. حال باید دید، آن‌هایی که با تردید به فرضیه‌ی دامنه‌بنیاد نگرسته‌اند، چگونه با مسایل و مشکلات مفهوم 'مجاورت' کنار آمده‌اند. راه حل این معضل را می‌توان در نوعی تحلیل پیش‌نمونه بنیاد مجاورت دید <...> مبنای این راهکار برای معنی‌شناسی شناختی کاملاً آشنا و شناخته شده است.

پذیرش چنین بازتعریفی از مجاز بر پایه نظریه پیش‌نمونی و در قالب الگوی شناختی آرمانی شده، در نهایت، ما را به قبول این قاعده نیز متمایل خواهد نمود که هر الگوی پیش‌نمونی، خود، از نوعی پیش‌نمون متقارم نشأت گرفته است. (بنگرید به گیرتس ۱۳۹۳: ۴۴۶ تا ۴۵۰).

۱.۱.۵ ناظر به فرضیه مجاز پیش‌نمون بنیاد، در این بخش، با روی‌کرد تاریخی-فقه‌اللغوی، مقوله‌بندی‌های تازه‌ای از آن دسته واژه‌های فارسی ارائه خواهیم کرد که مطابق نظریه پیش‌نمونی گرداگرد $\sqrt{\text{rauk}}$ می‌نشینند و سیر تطوّر مفهومی آن را بازنمایی کنند. مدل شعاعی پیشنهادی ما، متکی بر مفهوم بنیادی ریشه، مختصات متفاوتی از سازوکار گسترش معنایی هسته را در قیاس با آنچه تا کنون در مدل‌های شعاعی معیار دیده‌شده نشان می‌دهد (برای مقایسه، بنگرید به لیکاف ۱۹۹۰):

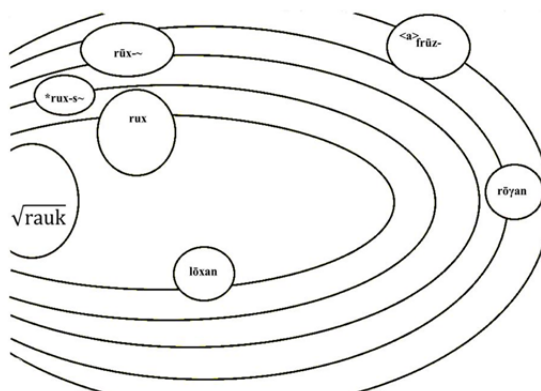

مدل ۲. مقوله‌بندی شعاعی $\sqrt{\text{rauk}}$: <روز- > روزگار، نیمروز^۲، <روزه^۳>، <روزی (< روزبان)>، <فروز- (< فروخت)>:

«شاید آفتاب عنایت ربانی بوجهی رخ نماید که <...> ماه معدلت آسمانی بطلعتی برآید که از پرتو جهان‌افروز آن شب ظلمت‌نهاد بیداد بسر آید» (عبدالرزاق سرفندی)

۲.۱.۵ چنان‌چه بخواهیم همین مقوله‌بندی مفهومی را با ابعاد مجاز پیش‌نمون‌بنیاد سازگار نماییم، آن‌گاه، خودبه‌خود، به مدلی خواهیم رسید که می‌تواند نزدیکی و دوری واژه‌ها از هسته معنایی را مبتنی بر سیر تطور معنی‌شناختی آن‌ها، به شکلی دقیق‌تر، بازنمایی کند. این مدل فرضی از مقوله‌بندی مفهومی شناخت‌پایه، به جای قراردادن هسته معنی در مرکز و معنی‌های دورنزدیک پیرامون آن، سازوکاری منظومه‌وار دارد، و بنا بر همین ویژگی می‌توان آن

را مقوله‌بندی منظومه‌ای پیش‌نمون‌بنیاد نامید. در چنین مدلی روند و کیفیت گسترش معنایی از خاستگاه معنی به سمت نزدیک‌ترین تا دورترین مشتقات ریشه قابل بازیابی است:

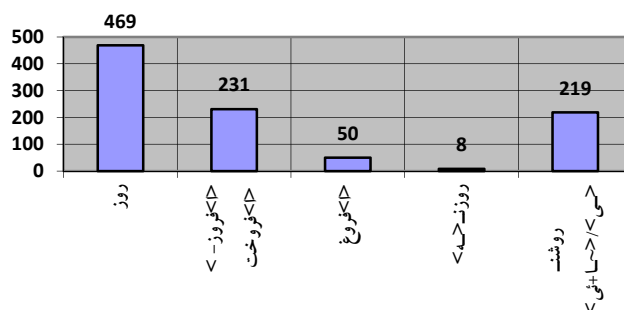
مدل ۳. مقوله‌بندی منظومه‌ای پیش‌نمون‌بنیاد: ریشه و گردش معنیهای پیرامونی دور تا نزدیک به گرد آن: «نسخه الله نوری زانرخ از مصباح عشق // ای چراغ جان مرا مشکوة دل پر نور دار» (سیف فرغانی)

۳.۱.۵ مجاورت معنایی پیش‌نمون‌بنیاد، هم‌چنین، می‌تواند جنبه‌های روش‌شناختی دیگری را نیز بر پایه داده‌های استخراج‌شده از پیکره رخ (۱) در پی بیاورد. یکی از این پیامدها عبارت است از امکان بررسی بسامد مجاورت معنایی رخ (۱) با واژه‌هایی چون 'روز'، 'فروز- < فروخت'، 'فروغ'، 'روزنه'، 'روشن‌سی'، 'روشن‌سی'، 'که خود، جملگی، از هسته معنایی $\sqrt{rauk}$ برآمده‌اند (بنگرید به بخش ۴-۱-۳).

۱.۳.۱.۵ شاهدهای متنی بر مبنای مدل منظومه‌ای: «در نکویی رخ روزبروز افزونست // دی نکو بودی و امروز نکوتر شده» (جامی)؛ «چو من شمعی که چون من رخ فروزم // چو شمعی شمعدان مه بسوزم» (عطار)؛ «رخ برافروز که فارغ کنی از برگ گلم // قد برافراز که از سرو کنی آزادم» (حافظ)؛ «بر وعده فردات رخ افروختمی // گر بیتو مرا امید فردا بودی» (اشهری)؛ «نهادند رخ سوی بوزرجمهر // که کسری همی زو برافروخت چهر» (فردوسی)؛ «...کاندر دل من ز روزن چشم // خورشید رخ تراست دیدار» (عمادی)؛ «هردم کنم از خون جگر خاک رخت گل // تا روزنه دل به رخ غیر برآرم» (جامی)؛ «چون نیست ترا بدست نقدی روشن // باری رخ یار و باده ازدست مده» (کمال‌الدین اسمعیل)؛ «جهان زینت روشنی بازیافت // سپاه حبش رخ ز رومی بتافت» (دقیقی)؛ «تیرگی مر خط ترا بنده‌ست // روشنائی رخ ترا چاکر» (عصری).

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۳۷

۲.۳.۱.۵ اکنون به نمودار آماری زیر از مجاورت رخ^(۱) با زنجیره واژگانی مندرج در بخش ۳-۱-۵ بنگریم، که نخست بیانگر آن است که فرضیه مجاز پیش‌نمون‌بنیاد کارایی بالقوه بالاتری در نشان‌دادن خاستگاه معنی نسبت به دیگر فرضیه‌ها در حوزه الگوی شناختی آرمانی شده دارد، و دیگر این که بسامد کاربرد رخ^(۱) در مجاورت این واژه‌ها که به اتفاق ریشه‌شناسان، یکایک، از $\sqrt{\text{rauk}}$ برآمده‌اند جایگاه هر یک از طرحواره‌های نورانیت، شفافیّت و -در مواردی- التهاب حاصل از مفهوم بنیادی $\sqrt{\text{rauk}}$ را به عنوان پیش‌نمون این حوزه معنایی به نحو چشمگیری مستحکم می‌نماید:

نمودار ۱. بسامد کاربرد مشتقات $\sqrt{\text{rauk}}$ در مجاورت رخ^(۱)، از درون بافتار بیت / جمله / عبارت:
 «گر بو بَری زین روشنی آتش بخواب‌اندر زنی...» (بووی)

۴.۱.۵ مجاورت پیش‌نمون‌بنیاد بر پایه $\sqrt{\text{rauk}}$ در عین حال، می‌تواند سلسله‌شواهدی غیرقابل چشم‌پوشی و شاید کم‌نظیر در تاریخ ادبیات جهان - از فرآیند شکل‌گیری الگویی شناختی با پیش‌نمونی متواتر به دست دهد؛ تفصیلاً این که به دنبال تحوّل سیاسی - اجتماعی عظیم، یعنی چهره‌نمایی اقوام ترک‌نژاد در قلمرو میراثی خلافت عباسی و اقمارش از ایرانشهر - از خراسان تا شامات (بنگرید به بخش ۴-۲-۱۱)، سراینندگان و نویسندگان فارسی‌گو، طی قرن‌ها، در کار بازنمایی قصدمندانه از زنجیره‌تصویرواره‌های مذکور از رخ^(۱)، 'دو رخ'، 'رخان' و 'رخسارحه' بوده‌اند که نمود عینی آن‌ها را امروزه در گنجینه‌های مانوی تُرفان (تورفان) می‌توان یافت. به عبارت روشن‌تر، مشخصاً به دلیل آن‌چه رواج شاهدبازی^{۲۷} در ایران سده‌های میانه خوانده می‌شود (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به شمیسا ۱۳۸۱)، به نظر می‌رسد طرحواره‌های تصویری حاصل از شکل خاص 'دو رخ' در چهره‌های ترکی-مغولی (یعنی، همان‌ها که در بخش‌های ۳-۲-۱ تا ۴-۱-۲ با ذکر شواهد آمد) انگیختار خلق

انواع و اقسام تشبیهات و استعارات در سنتِ تصویرگرِ ادبِ غناییِ فارسی بوده‌اند؛ تا کار به دستِ مشاهیری چون مولوی و حافظ که افتاد، دیگر حتی وِزای عین لفظ، باز هم همان طرحواره‌ها را در عبارت بیاورند؛ یکی بگوید: «روزِ است آندَر شَبِ نِهانِ تُرکی میانِ هِنْدُوان // هینِ تُرک‌تازِئیی بگن کانتُرکِ ذَرِ خَرگَاهِ شُد»، و دیگری بخواند: «صَفایِ خَلوتِ خَاطِرِ آزانِ شَمعِ چِگِیلِ جویِم // قُروغِ چِشَمِ و نورِ دِلِ آزانِ ماهِ خُتنِ دارَم»:

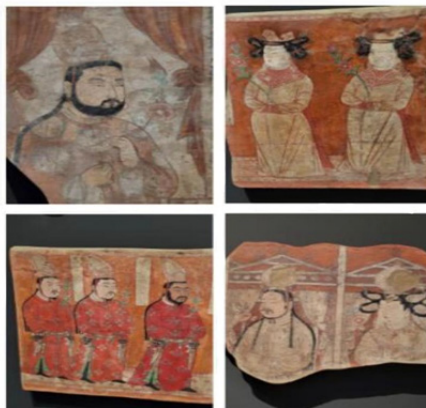

تصویر ۲. نمایی از انطباق مفهومی رخسارگانِ ترکی-مغولی و خورشید در فالنامه‌ها:
«ترکِ عجمیست عشقِ دانی // کز ترکِ عجیبِ نیستِ غارتِ _ میخواست که در عبارت آرد // وصفِ رخ او
یاستعارت» (نجم دایه)

«بیند رخ ترکان کمر بند تو از دور // چون عابد بیمار کند سجده یایما» (عصمت بخاری)^{۲۸}

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۳۹

تصویر ۳. نگاره‌هایی از غارهای بودایی Kizil و Bezeklik، نزدیک ترفان:

«مصور اگر نسخه زانرخ برد // بمعنی کشد صورت مانوی» (کمال خجندی)

«آنچه خط بر رخ آن دلبر من خواهد کرد // گر بود مانی بر روی بت چین نکند» (سوزنی)

«قامان طرهای تو چون کلک بخشیان // کردند مشق بر رخ تو خط ایغوری» (پوریهای جامی) ۲۹

و تازه این همه شاهدهایی است که ما از پیکره استخراج کردیم تا بتوانیم متکی بر آن‌ها نشان دهیم اینان چگونه خورشید و ماه و ستاره و روز و روشنایی و صبح و طلعت و طلوع و سپیده و آتش و شعله و تاب و آفتاب و ماهتاب و پرتو و ضوء و شعاع و و لمعه و نور و چراغ و شمع و گل و گلشن و لاله و لاله‌زار و لعل و زر و سیم و برف و آب و آب‌انگور و آئینه، سو جز این‌ها- (بنگرید به بخش ۳-۲-۵) را، با کاربست آگاهانه همان تصویرواره‌ها که ما این‌جا، به عنوان پیش‌نمون، از $\sqrt{\text{rau}k}$ و مشقاتش بیرون کشیدیم از «عکس رخ بتان تاتاری» اراده کرده‌اند: «از بوی زلف و رنگ رخ او سرای من // گاهی بسان تبت و گاهی طراز بود» (لامعی)؛ «بر زلف و رخ و عارض تو هرک ظفر یافت // بستند بیقین شوشتر و تبت و قیصور» (لامعی)؛ «از کف سنگین دل سیمینبر یاقوت لب // رخ چو کشمیری بت و بالا چو سرو کشمیری» (لامعی)؛ «اگر ببند لب خندانمش خاتون // وگر ببند رخ رخشانس پیغو _ نه پیغو دست بردارد ز رخسار // نه خاتون چنگ بردارد ز گیسو» (قطران)؛ «تا شاعران بشعر بگویند و بشنوید // وصف دو زلف و دو رخ خوبان پیغوی» (فرعی)؛ «بگلنار دو لب بهار بهاری // بدیبای دو رخ طراز طرازی» (قطران)؛ «بر چمن ورد و سرو ماند راست // برُخ و قدّ لعبتان طراز» (مسعود سعد)؛ «گره شد ز غم بر رخ شاه چین // ز کاهش چو افتاد بر ماه چین» (اسدی)؛ «اول آنک محمد مختار // شه ترکست رخ چو

ماهی شیم» (حسین داری)؛ «ماه از رخ خوب تو خجل خواهد شد // رخسار تو قبله چگل خواهد شد»^{۳۰} (دایه بیهقی)؛ «اندر رخ آن صنم نگه کردم // آن خوبتر از بتان تکسینا» (سوزنی)؛ «شرم از رخ او هزار تکسینرا // رشک از خط او هزار خاقانرا» (امیر معزی)؛ «از رشک رخ خوب تو چهره نمایم // ترک چگل از خرگه خاقان زمانه» (قمر اصفهانی)؛ «که صبح از رخ روز برقع گشاد // ختن بر حبش داغ حریت نهاد» (نظامی)؛ «ساقیان ترک فنک عارض قندزمرگان // کز رخ و زلف حبش با خزر آمیخته‌اند» (خاقانی)؛ «وز عکس رخ بتان تاتاری // صد گلشن و لاله زار میدیدم» (حمیدالدین بلخی)؛ «راست کان ترک پریچهره چو صبح // زلف شبرنگ ز رخ باز کند» (عطار)؛ «دیبای رخ پرداخته زلفین مشکین آخته // بر تبت و چین تاخته زان مشک و دیبا تا کجا» (احسیکی)؛ «امیرالشعرا معزی اینبیت بگفت^{۳۱} بزم تو چو رخ بتان ایلاقیباد // عمرت چو نتیجه خرد باقیباد^{۳۲}» (ظهیری)؛ «نی بچین اندر بماند هیچ رخ در زیر چین // نی بزنگ اندر بماند هیچ دل در زیر زنگ» (امیر معزی)؛ «تو چه ترکی تو چه ترکی که برُخ فر همائی // ز منت شرم نیاید که بمن رخ نمائی» (جمال‌الدین عبدالرزاق)؛ «در آنترک خرگاهی آورد دست // سلاح نقابش ز رخ بر شکست» (نظامی)؛ «گر عروس شرع او از رخ براندازد نقاب // بی خطا گردد خطا» (خنا) و «بی خطر گردد ختن» (سنائی)؛ «قبله ما دلشدگان روزوشب // جز رخ آنترک پریزاده نیست» (جلی)؛ «ایترک برُخ شمسه خوبان طرازی // پرورده خورائی و آورده غازی _ باریکتر از تار طرازست تن من // تا بر رخ تو عاشقم ایترک طرازی» (جلی)؛ «گر در رخ تو کج نگرد صورت چین // نقاش بانگشت کشد چشمانش» (جلی)؛ «ترکان پریوش بدو رخ همچو نگارند // وز نار بیاده چو گل و سرو ببارند» (سنائی)؛ «ختنیوار رخ خوب بیاراسته // چگلیوار سر زلف بیاراسته» (امیر معزی)؛ «الا اینقش کشمیری الا ایحور خرگاهی // بدل سنگی، بَر سیمی، بقَد سروی، برُخ ماهی» (سنائی)؛ «خط تو که خال رخ تو پنهان کرد // هندوست که مُلک تُرکرا ویران کرد» (سنائی)؛ «تُرکی که برُخ درد مرا درمانست // او را دل من همیشه در فرمانست» (ملک نصرالدین کیودجامه)؛ «عکس رُخ همچون مهش بر خیمه گردون فتد // گر تُرک هندوچشم من بنماید از خرگاه رو» (سیف فرغانی)؛ «هرک ماه ختن و سرو روانت گوید // او هنوز از رخ و بالای تو صورت بینست» (سعدی)؛ «هندوی چشم مبیناد رخ ترک تو باز // گر بچین^{۳۱} سر زلفت بخطا^{*} مینگرم» (سعدی)؛ «برقی بودی که جستی ای مایه ناز // پنهان بنمودی رخ چون شمع طراز» (مجید همگر)؛ «بگذشت به من رشک بتان چگلی // پوشیده رخ از نقاب چشم از چگلی^{۳۲}» (کمال‌الدین اسمعیل)؛ «جانا رخ تو قبله خوبان کابلست // زلف تو عنبریست که لالاش سنبلست» (ابن یمن)؛

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۴۱

«اصلش از چین و رخ چو صورت چین // گیسویش چون سواد او مشکین» (امیرخسرو)؛ «چون نو عروس حجله سیمین زرنگار // در رخ کشید طره مشکین مشکبار _ شد والی ولایت چین شهریار شام // زد خیمه بر بلاد ختن شاه زنگبار» (خواجو)؛ «بگیسو چین و رخ بتخانه چین // فشانده خسروانش جان شیرین» (خواجو)؛ «ز جعد غالیه بوی بنفشه روی زمین // نهاد خال رخ گلرخان فرخاری» (سلمان ساوجی)؛ «گر صورت چین با رخ خوب تو بدعویست // آنجا همگی صورت و اینجا همه معنیست» (کمال خجندی)؛ «خال هندو را خطی از نیمروز آورده‌اند // چین گیسو را ز رخ بتخانه چین کرده‌اند» (خواجو)؛ «از برای سخن عقل خطا^{*}ئی باشد // که بترک رخ آنسُترک ختائی بکنم» (اوحدی)؛ «خانه دیده برفتیم ز نقش همه پاک // تا خیال رخ آنسُترک ختا بنشیند» (امیرخسرو)؛ «تا چین^{*} زلف بر رخ دلدار نشکند // بازار حسن و رونق تاتار نشکند» (امیرخسرو)؛ «وصف حسن بت چین پیش تو بت عین خطا^{*} // کز رخ و زلف تو بت بر بت چین پُرچینست» (سلمان ساوجی)؛ «زلف تو بر رخ تو هر آنکس که دید گفت // بگرفت مُلک چین و حبش پادشاه زنگ» (امیرخسرو)؛ «چون رخ بنمودی ای بُت یغمائی // گشتم چو شکنج طره‌ات سودائی» (خواجو)؛ «تو ترخان و ترخون^{۳۳} ز جور تو خواجو // دل از خون چو خانی و رخ زرّ خانی» (خواجو)؛ «آمد شه چین صبحدم از رخ نقاب انداخته // با مشعل و زرین علم بر ملک تاب انداخته» (بدر شیروانی)؛ «کنار دجله ز خوبان سیمتن خَلج // میان رجه ز ترکان ماهرخ کشفر» (انوری)؛ «ترک سحرانداز خطائی برهاند // خال سیه شب ز رخ روز بقابو» (آذری اسفراینی)؛ «مگر که دختر تُرکیست بکسمات ایندم // برآمدست ز حمام با رخ رنگی» (صوفی هروی)؛ «روز میدانست ترک شهبوار من کجاست // چشم هرکس بر رخ یاریست یار من کجاست» (جامی).

تصویر ۳۴.۴ نگاره‌ای از داستان دوازده رُخ؛
«هم خان ترک از او به سر اندرکشیده ترک // هم شاه چین ازو برُخ اندر فکنده چین» (مختاری)

۶. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در مقاله حاضر، با تلفیق مبانی روش‌شناختی معنی‌شناسی تاریخی -فقه‌اللغوی و نظریه پیش‌نمونی رُش (۱۹۸۷)، به کاربرد داده‌های ریشه‌شناختی برای مطالعه شناخت پایه معنی درباره دو واژه رُخ (۱) و رو(ی) (۱)، مفهوم‌شناسی و کاربردشناسی در زمانی آن‌ها، و جنبه‌های پیش‌نمونی $\sqrt{\text{rauk}}$ ایرانی باستان به پشتوانه برخی از ویژگی‌های تصویری رُخ، دو رخ، رُخان و رخسار>، به‌ویژه در متن‌های نظم و نثر کلاسیک فارسی، پرداختیم. کوشیدیم سیر تطور معنایی رخ (۱) و رو(ی)، و نیز انطباق‌های مفهومی رُخ (۱) بر پایه $\sqrt{\text{rauk}}$ را نشان دهیم، و - در آخر- به پشتوانه تطبیق داده‌های لغت‌نامه‌ای و ریشه‌شناختی با طرحواره‌های تصویری حاصل از شواهد پرشمار پیکره‌ای، در قالب فرضیه مجاز پیش‌نمون‌بنیاد، مقوله‌بندی‌های تازه‌ای از رخ (۱) را -به ترتیب، در قالب مدل شعاعی، مدل پیش‌نهادی منظومه‌ای، و نمودار بسامد پایه واژگانی ارائه کنیم. در نگاهی کلی، مباحث مطرح‌شده در این مقاله و -احتمالاً- یافته‌های آن می‌توانند، از هر دو منظر فقه‌اللغوی و ادبی، به دیدگاه ریشه‌شناسانه‌ای که رُخ (۱) و رُخسار> را برآمده از $\sqrt{\text{rauk}}$ می‌داند اهمیت و اعتبار تازه‌ای ببخشند؛ این که تطبیق مقوله‌بندی مفهومی پیش‌نمون پایه با داده‌های پیکره‌ای و ریشه‌شناختی -تا جایی که به موضوع مطالعه ما در این مقاله مربوط است- می‌تواند دو پیامد روش‌شناختی مهم داشته باشد: نخست، از دیدگاه

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۴۳

فقه‌اللغوی، داده‌ها در مجموع نشان می‌دهد که رُخ (۱) و رخسار (ه) در اصل، واژه‌هایی متعلق به حوزه شرقی زبان‌های ایرانی هستند، هیچ شهادی در زبان‌های ایرانی میانه غربی ندارند، و - در تطبیق مفاهیم حاصل از دو ریشه محل اختلاف - $\sqrt{rauk}$ ، تحقیقاً، پشتوانه مفهوم‌شناختی قوی‌تری از $\sqrt{srauxv}$ * دارد (بنگرید به بخش ۴)؛ دیگر، از دیدگاه ادبی، برآیند داده‌ها ممکن است جاهائی محققان را به درنگ در دانسته‌ها و قواعد به‌ظاهر متعین بیانی وادارد؛ مثلاً، در بیتی از حافظ چنین آمده: «چراغ روی ترا شمع گشت پروانه // مرا ز حال تو با حال خویش پروانه». این که این‌جا ترکیب اضافی 'چراغ روی' را تشبیه صریح بگیریم یا نه، دیگر، فقط به میزان دانش ما از بیان وابسته نیست، بلکه، از اتفاق، به نظر می‌رسد در چنین موقعی باید با تکیه بر مبانی نظری و روش‌شناختی معنی‌شناسی شناختی، از جمله، امکان توسعه مفهومی بر اساس انطباق‌های مفهومی، به احتمال‌سنجی‌های پیش‌نمون‌بنیاد بیش از طبقه‌بندی‌های شکلی و محتوایی کلاسیک اعتبار داد.^{۳۵}

پی‌نوشت‌ها

۱. این‌جا، منظور از کلمه آن عنصر زبانی است که در زبان‌شناسی نظری به آن اسم عام می‌گویند.
۲. Geeraerts نام نویسنده هلندی، در ترجمه فارسی به شکل 'گیررتس' ضبط شده، در حالی که مطابق قواعد آوایی هلندی بهتر است 'خیررتس' (نزدیک‌ترین به تلفظ درست آن) ضبط شود.
۳. به طور خلاصه، در روی‌کرد هم‌زمانی کلمه یک صورت قراردادی است که ذهن را به مصداق خود دلالت می‌کند.
۴. این داوری اساساً ناظر است به حرمت عملی چهره‌نگاری و پیکرتراشی در چند سده آغازین سیطره دستگاہ خلافت بر قلمرو پیشین امپراطوری ساسانی.
۵. برای آگاهی بیشتر، بنگرید به حسن‌دوست (۱۳۹۳): ذیل مدخل ۱۵۷.
۶. بنگرید به <https://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/sogd/sogdnswc/sogdn.htm?sogdn213.htm> (IG,)
(TPS 1945, 146; GMS t1117, 1143; S-W, C2 63: Line 37)
۷. معادل در فارسی: 'دو رخ' / 'رُخان' (برای $\sim\text{-t-h}$).
۸. «ترا دو زلف مشک‌افشان بران دو عارض رخشان // مرا بر دو رخ زرین دو دیده هست درافشان» (فطرن)
«همی داد بینندگان را درود // ز دو رخ گل و از دو عارض سمن» (فرخی).
۹. رُخسار: گونه، چه عربی: <خَلد>، از کثرت استعمال: <روی (تمام چهره)>.

۱۰. «رخ سه نوع باشد یکی روی دوم رخ شطرنج سوم عنان را گویند» (اسدی) (برای مقایسه، بنگرید به الزمخشری ۱۳۴۲: ۳۰۵، ذیل مدخل رُخ) ما در این مقاله، به منظور سهولت در ارجاع، سه مدخل قاموسی از این واژه را نه مطابق ترتیب لغت فرس اسدی طوسی یا سایر لغت‌نامه‌ها، بلکه وفق حسن دوست (۱۳۹۳) ترتیب نمودیم.

۱۱. حسن دوست (۱۳۹۳): ذیل مدخل ۴۵۵۸.

۱۲. «بران رخ بپوشیدمش زود زلفی // برین رخ بپوشیدمش زود خالی» (فطرن)؛ «شنیدید آنچه گفتند چشم عوض چشم و دندان عوض دندان و برابر زخم ریش عقوبت و من بشما میگویم بدی برابر بدی سزاوار مدارید الا هرک بر رخ راست تو بزند تو رخ چپ نیز پیش دار و هرک قبای تو بخواهد پیرهن نیز بده و هرک ترا یک فرسنگ بزور ببرد تو دو فرسنگ با وی برو و هرک از تو چیزی خواهد بده و هرک قرض خواهد بده خایب بازگردان» (دیانتارون)؛ «همیشه باش برخوردار ازین دولت وزین نعمت // که بر دل داد و دین داری و بر رخ ماه و خور داری» (فطرن).

۱۳. «الرُخ رخ شطرنج و نبات تازه.» (تاج الاسامی)؛ «رخ جانوریست مانند شتر... حکمای هند رخ شطرنجرا بدو تشبیه کرده‌اند» (شمس‌الدین املی)؛ «شاه و فرزین از مرکب عجب پیاده گشته و بر عرصه بلاغت اسب فصاحت میتاختند چون رخ روی بروی آورده و بر راستروی قیام نموده از فیلبند نوایب آسوده نشسته» (محمود اصفهانی)؛ «سیاه بسیم خانه فیل آید و رخ را یکان رها کند» (فخر رازی)؛ «فرزین دلست و شه خرد و رخ ضمیر راست // بیدق رموز تازی و معنی پهلوی» (خاقانی)؛ «این طبقه را آفرید و شطرنج انجم و شاه آفتاب و فرزین ماه در وی نهاد بعضی تیزرو چون رخ و بعضی باثبات چون پیاده» (بهاء ولد)؛ «گهگهت دل که همچو رخ سیهست // روشن از عکس شمعدان مهست» (نزاری قهستانی).

۱۴. «> اکسیر عشق بر مسَم افتاد و زر شدم».

۱۵. برای مقایسه، بنگرید به الزمخشری (۱۳۴۲: ۲۰۶)، ذیل مدخل‌های 'مَکَلَم'، 'کَلُوم' و 'مُسْتَدِیرُ الوَجْه'.

۱۶. 'بزرگ‌رو(ی)' در کشانی (۱۳۷۲) مدخلی نداشت، و به همین علت، جداگانه، از الزمخشری (همان) به فهرست واژگان بخش ۳-۲-۱-۳ افزوده شد.

۱۷. هم از تنگنای فضا، و هم به علت آن که میراث خراسان در متن‌های نظم و نثر فارسی از سده دهم به بعد تا دوره بازگشت رنگ می‌بازد، به استخراج و بررسی داده‌های پیکره تا پایان سده نهم بسنده شد.

۱۸. به نظر می‌رسد که 'پیکرشناختی'، به عنوان معادل فارسی، مفهوم حاصل از تعریف این فرضیه را به درستی نشان نمی‌دهد.

۱۹. یا در فرهنگ‌عامه: 'مثل پنجه آفتاب [...]، 'آفتابی شدن'، 'آفتاب از کدوم طرف درآمده؟'، «کم آفتابی!» (= کم‌پیدایی!)، یک سو؛ و 'گل انداختن لپ‌ها' و 'لپ‌گلی، سوی دیگر.

۲۰. «الأسیج رخ نرمگوشت و خوب» (تاج الاسامی).

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۴۵

۲۱. اصل تصویر در نشانی -balck-stippen-donkere-verspreide-dichte-punten-dispersie-gm1051182746-281058588 قابل مشاهده است.
<https://www.istockphoto.com/nl/vector/verspreide-dichte-balck-stippen-donkere-punten-dispersie-gm1051182746-281058588>

۲۲. تا جائی که ما جستیم، در معدود شواهدی که سخن به هر لحن یا بیان - از دایره نعت جمال معشوق یا کمال ممدوح یا استعاره‌های برآمده از آن‌ها بیرون است استلزام مذکور رنگ می‌بازد و پای تصویرسازی‌های دیگری از رخ (۱) به میان می‌آید؛ مثلاً، تیره: «پاسبان سطح هفتم کدخدای جدی و دلو // سوخته بر آتش تیره‌ست هندو رخ چو قیر» (فرید احول)؛ «خدنگ زهر پیکان تو دایم این هنر دارد // که در شام از رخ زنگی رباید خرده عنبر» (عصمت بخاری)؛ «شیبدار: «جوئیست ز آب خضرش در چشمه لب من // بر شیب رخ براندم جوی از فراق رویش» (اخسیکی)؛ «ناصاف < ناهموار < شیازخورده، مختطط: «دو رخ چون جوز هندی ریشه‌ریشه // چو حنظل هر یکی زهری بشیشه» (نظامی) (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به الزمخشری ۱۳۴۲: ۱۷۷، پانوش، ذیل مدخل 'انجوغ'؛ زاویه‌دار: «میکائیل را دیدم عنان اسبی گرفته که آن را براق خوانند روی او چون روی آدمیان و رخس چون رخ اسبان چشمه‌هایش چون زهره و مریخ آغر محجل پرهایش چون پر کرکس دنبالش چون دنبال گاو شکمش چون سیم سپید و گردن و سینه و پشتش چون زر سرخ جبرئیل عرف او بمالید و او را پیش من کشید من برنشستم او ساعتی بگام میرفت و ساعتی میدوید و ساعتی میپیرید» (ابوالمحسن جرجانی)؛ «الوافدان دو تندی که از دو سوی رخ در وقت خائیدن پیدا آید و چون مرد پیر شود نتوان دیدن» (تاج‌الاسمی)؛ «الوافدان دو بلندی که از دو سوی رخ پدید آید در وقت خائیدن و چون مردم پیر شود نتوان دید» (زنجی).

۲۳. بسنجید با 'روشت' در 'پر هفتائله جونی میکنه // عَشغ مغری فخی بونی چشِ روشنت' (سعدی).

۲۴. «چندانکه خواهی جنگ کن یا گرم کن تهدیدها // میدان که دور لوخنست بهر چه مینالی ایبا» (مولوی).

۲۵. این فرآیند را بنا بر التزامات معانی‌ویبان می‌توان چنین تصویر نمود: حرکت از حقیقت به مجاز، به قیدِ علاقه و به واسطه قرینه.

۲۶. در الزمخشری (۱۳۴۲: ۱۳) 'نیم‌روز' ذیلِ مَخَلِ وَجَه‌النَّهَار آمده است.

۲۷. «بعد ازین با رخ خوب تو نظر خواهم باخت // گو همه شهر بدانند که شاهدبازم» (وحیدی).

۲۸. بنگرید به <https://www.biblio.com/book/falnama-book-omens-farhad-massumeh-serpil/d/> 1398175675.

۲۹. بنگرید به <https://x.com/dalrymplewill/status/1447304012013920268?s=46>.

۳۰. برای 'رخسار'، بنگرید به بدیعی ۱۳۷۷: ذیلِ مدخلِ rohsar؛ برای 'چگل'، بنگرید به دهخدا: ذیلِ مدخلِ 'چگل' < 'شمع چگل'.

۳۱. این مورد و همانندهای آن، به رعایت انواع ایهام‌های به‌کاررفته، از دیگر واژه‌های درشت‌نمایی شده در این بخش متمایز شده‌اند.

۳۲. بنگرید به دهخدا: ذیلِ مدخلِ 'چگلی'.

۱۴۶ زبان‌شناخت، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۳۳. بنگرید به دهخدا: ذیل مدخل 'ترخون'.

۳۴. بنگرید به https://hmn.wiki/fa/Baysonghor_Shahnameh

۳۵. این که آیا این‌جا مشبّه خود 'روی' است، یا ممکن است 'چراغ'، در مقام مشبّه‌به، در اصل، طرف مقابل 'رُخ' (بخش بی‌موی صورت) در تشبیهی پیشین بوده باشد. به بیان دیگر، 'مجاورت پیش‌نمون‌بنیاد' به ما می‌گوید 'چراغ روی' را هم می‌توان با تمامتِ چهره انطباق داد (> روی چراغ است) هم با جزئی از آن (> رخ چراغ است). قیاس شود با «در فراق تو ازین سوخته‌تر باد پدر // بی چراغ رخ تو تیره‌بصر باد پدر» (خاقانی) (برای مقایسه این دو ساختارِ بیانیِ خاص، بنگرید به بخش‌های ۱-۲-۳ و ۲-۲-۳).

کتاب‌نامه

- ارانسکی، م. (۱۳۷۹)، *مقدمه فقه اللغة ایرانی*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: پیام.
- الزمخشری، محمدبن عمر (۱۳۴۲)، *پیشرو ادب یا مقدمه‌الادب (التقسیم الأول وهو قسم الأسماء)*، گردآورده، آراسته، پیراسته سید محمدکاظم امام، تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.
- بدیعی، نادره (۱۳۷۷)، *فرهنگ واژه‌های فارسی در زبان اویغوری چین*، چاپ نخست، تهران: نشر بلخ: ۱۷۱.
- تقوی، نصرالله (۱۳۱۷)، *هنجارگفتار*، تهران: چاپخانه مجلس.
- حسن‌دوست، محمد (۱۳۹۳)، *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*، دوره پنجم جلدی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- دهخدا، علی‌اکبر، *لغت‌نامه*، لوح فشرده، ویرایش چهارم، دانشگاه تهران.
- بارتلمه، کریستین (۱۳۸۴)، *تاریخچه واحجای ایرانی*، ترجمه، توضیح و تدوین واهه دومانیان، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۱)، *شاهدبازی در ادب فارسی*، تهران: فردوس: ۳۸ تا ۷۰.
- صفوی، کورش (۱۳۸۴)، *فرهنگ توصیفی معنی‌شناسی*، چاپ اول، تهران: فرهنگ معاصر: ۹۶ تا ۱۰۷.
- فریدن‌برگ، ج. و سیلورمن، گ. (۱۳۹۵)، *علم شناخت یا شناخت پژوهی (ج ۱)*، ترجمه حبیب‌الله قاسم‌زاده، چاپ سوم، تهران: ارجمند: ۱۳ و ۳۲.
- قاسم‌زاده، حبیب‌الله (۱۳۹۴)، *از وادی اشباح ماندلشتام تا بر لب جوی حافظ*، مجموعه دوم مغز، شناخت و رفتار، تهران: ارجمند.
- قریب، بدرالزمان (۱۳۸۳)، *پیشگفتار فارسی بر فرهنگ ایرانی باستان*، تهران: اساطیر: ۱۶ تا ۳۳.
- کشانی، خسرو (۱۳۷۲)، *فرهنگ فارسی زانسو*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- گیررتس (۱۳۹۳)، *نظریه‌های معنی‌شناسی واژگانی*، ترجمه کورش صفوی، تهران: علمی.
- نیلی‌پور، رضا (۱۳۹۴)، *زیان‌شناسی شناختی*، تهران: هرمس: ۸۵ تا ۱۱۳.

معنی‌شناسی شناختی، فقه‌اللغة ایرانی و ادب فارسی: ... (محمدرضا شادمانی و دیگران) ۱۴۷

ویگوتسکی، لو سمیونوویچ (۱۳۹۳)، *اندیشه و زبان*، ترجمه حبیب‌الله قاسم‌زاده، تهران: ارجمند: ۲۰۱.
همایون، همادخت (۱۳۷۹)، *واژه‌نامه زبان‌شناسی و علوم وابسته* (ویرایش ۲)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

Bailey, H. W. (1979), *Dictionary of Khotan Saka*, Cambridge University Press.

Bartholomae, Chr. (1961), *ALTERIRANISCHES WORTERBUCH*, Walter de Gruyter & co., Berlin

Cheung, J. (2007), *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, Vol. 2, Leiden-Boston.

Collinge, N. E. (1985), *The Laws of Indo-European*, Volume 35 of Current Issues in Linguistic Theory Series, John Benjamins Publishing, Amsterdam/Philadelphia.

Edelman, Gerald, M. (2006), *Second Nature: Brain Science and Human Knowledge*, Yale University Press: 24-5.

Evans V. & Green M. (2006), *Cognitive Linguistics, An Introduction*, Edinburgh University Press: 17.

Gharib, B. (1995), *Sogdian Dictionary*, Tehran.

Geeraerts D. (1988), *Where does Prototypicality Come from*, Topics in Cognitive Linguistics. Ed. Brygida Rudzka-Ostyn. Amsterdam: Benjamins: 207-29.

Geeraerts D. (2009), *Theories of lexical semantics*, Oxford.

Gerschevitch, I. (1954), *A Grammar of Manichean Sogdian*, Basil Blackwel, Oxford.

Gibbs, R. W. (2007), *Why cognitive linguists should care more about empirical methods*, Methods in Cognitive Linguistic, John Benjamins Publishing Company.

Johnson, M. (1983), *Metaphorical Reasoning*, The Southern Journal of philosophy, Vol. 21, Issue 3: 371-89.

Harrison, S.P. (2003), "On the Limits of the Comparative Method", The Handbook of Historical Linguistics (edited by Joseph, Brian D., Janda, Richard D., Blackwell Publishing.

Keshavarz, F. and Ghassemzadeh, H., (2008), *Life as a stream and the psychology of "moment" in Hafiz' verse: Application of the blending theory*, Journal of Pragmatics, Vol.; 40, Issue: 10, North-Holland: 181-98.

Kövesces, Z. (2014), *Where Metaphors Come from*, Oxford University Press.

Lakoff, G. (1987a), *Women, Fire, and Dangerous Things*, University of Chicago Press: 266-8.

Lakoff, G. (1987b), *Cognitive models and prototype theory*, published at pp. 63-100 in Ulric

Lakoff, G., and Johnson, M. (1990), "Idealized Cognitive Models", In: *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*, University of Chicago Press.

Lakoff, G., and Johnson, M. (1999), *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenges to Western Thought*, Basic Books: 83.

Lakoff, G., and Johnson, M. (2002), *Why cognitive linguistics requires embodied realism*, Cognitive Linguistics, Volume: 13, Issue: 3: 245-63.

- Laszlo, G. (1997), *Metaphors of theories of mind* (Master's thesis), Department of American Studies, Eotvos Lorand University, Budapest.
- Metcalf, George J. (1974), "The Indo-European Hypothesis in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, pp. 233-257", in: Dell H. Hymes (ed.), *Studies in the History of Linguistics: Traditions and Paradigms*, Bloomington: Indiana University Press.
- Rosch, E. (1978), "Principles of categorization", In: E. Rosch and B. B. Lloyd, eds., *Cognition and Categorization*, 27-48. Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Sweetser, E. (1990), *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Szemerényi, O.J. (1996), *Introduction to Indo-European Linguistics*, Oxford University Press: pp. 182–192.
- Ungerer, F., Schmid, H. J. (2008), *An Introduction to Cognitive Linguistics*, Beijing, Foreign Language Teaching and Research Press.

تحت وب

سامانه جستجوی دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی.